

หากเป็นคำที่สุนทรภู่เลือกสรรแล้วว่ามีความหมายเข้มข้น ลึกซึ้งและสะท้อนอารมณ์ ยกตัวอย่างเช่น
เมื่อตอนที่สุนทรภู่เดินทางผ่านกรุงเก่า พอมองเห็นสภาพทั่ว ๆ ไปแล้วท่านรำพึงออกมาว่า

กำแพงรอบขอบคูก็ดูลึก	ไม่น่าศึกอ้ายพม่าจะมาได้
ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงชัย	ไอ้อย่างไรเหมือนบุรี ไม่มีชาย

(นิราศพระบาท)

จะเห็นว่าคำง่าย ๆ ที่สุนทรภู่ใช้นั้นท่านเลือกสรรมาจนทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสะท้อนใจ
อย่างยิ่ง ในนิราศของท่านเกือบทุกเรื่องจะสังเกตเห็นได้ว่ามีคำง่าย ๆ ที่ได้ผ่านการเลือกสรรมาแล้ว
เสมอ เช่น

น้ำค้างพรหมลมเจือยเรื่อยเรื่อยวิว	หนาวดอกกังววิงวออกดอกไสว
เกสรร่วงปลิวพ้ามายาใจ	ให้ซาบในทรวงซ้าสูก์ลักลิน

(นิราศพระประธม)

ตะลิ่งเหลียวเปลี่ยวเปล้าให้เหงาหงิม	สุซลปริ่มเปี่ยมเหยาะเฝาะเฝาะผอย
ไอเย็นค่าน้ำค้างลงพร่างพร้อย	น้องจะลอยลมบนไปไหนใด

(นิราศอิเหนา)

น้ำก้นองอยู่ในท้องชลาสินธุ์	จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง
เหมือนไร่คูอยู่ข้างกำแพงวัง	จะเกี่ยวมั่งก็จะเขียนเอาเจียนตาย

(นิราศเมืองแกลง)

เคยหมอบใกล้ ได้กลิ่นสุคนธ์ตรลบ	ละอองอบวรสรินชื่นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา	วาสนาเราก้สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์

(นิราศภูเขาทอง)

ชมนกก็ผักดบช้อน	บอนแซง
บอนสุพรรณหันแกง	อร้อยแท้
บอนบางกอกดอกแสดลง	เหลือเหลือ แม่เอ๋ย
บอนปากยากจะแก้	ไม่สิ้นลิ้นบอน

(นิราศสุพรรณ)

ในนิทานเรื่องพระอภัยมณีมีข้อความอยู่หลายตอนที่ประกอบด้วยถ้อยคำดี ๆ แต่จะขอยก
ตัวอย่างมาเพียงตอนเดียวคือ ตอนที่พระอภัยมณีจับอุศเรนได้แล้วเจรจาด้วยถ้อยคำซึ่งแสดงให้เห็นว่า
สุนทรภู่เลือกสรรมาอย่างดีที่สุด ดังนี้

จึงสุนทรอ่อนหวานชาตฤๅลลาค	เวาเหมือนญาติกันคอกนังอย่าหมองศรี
เมื่อแรกเริ่มเดิมทีได้เป็นไมตรี	เจ้ากับพี่เล่าก็รักกันหนักครัน
มาขัดข้องหมองหมางเพราะนางหนึ่ง	จนได้ถึงรบสู้เป็นคู่ขัน
อันวิสัยในพิภพแม้รบกัน	ก็หมายมั่นจะใคร่ได้ชัยชนะ
ซึ่งครั้งพี่พาเจ้ามาไว้	หวังจะได้สนทนาวิสาสะ
ให้น้องหายคลายเคืองเรื่องธุระ	แล้วก็จะรักกันจนวันตาย

มีผู้กล่าวเป็นเชิงตำหนิเสมอว่าสุนทรภู่อชอบตัดคำอย่างไม่ถูกต้องเช่น “อธิบดี” ตัดเป็น “ธิด” “มัสการ” ตัดเป็น “มัสการ” ฯลฯ และชอบเขียนคำคำเสียงพูดให้อักษรวิบัติเช่น “มรรคา” เขียนเป็น “มรคา” “ตักขย” เขียนเป็น “ตักขย” “ดินหม้อ” เขียนเป็น “มินหม้อ” “มหรรณพ” เขียนเป็น “มหารณพ” เป็นต้น เรื่องนี้หากจะพิจารณาให้ถ่องแท้แล้ว จะเห็นว่าสุนทรภู่อใช้คำเหล่านี้อย่างตั้งใจ เพื่อให้ได้เสียงเสนาะตามที่ต้องการ และโดยเหตุที่คำเหล่านี้ก็มีผู้พูดกัน เข้าใจกันอยู่อย่างกว้างขวางในสมัยนั้นจึงไม่เห็นเป็นข้อขัดข้องที่สุนทรภู่อจะ “เลือก” มาใช้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของร้อยกรองสมัยก่อน ซึ่งถือความไพเราะเป็นเกณฑ์สำคัญด้วยแล้ว การตำหนิว่าสุนทรภู่อให้อักษรวิบิตนั้นรู้สึกว่าจะไม่สู้เป็นธรรมดา อีกประการหนึ่งอักษรวิบัติที่ถูกต้องของสมัยที่สุนทรภู่อเขียนกลอนอยู่เป็นอย่างไร เขาก็ไม่อาจยืนยันได้ ฉะนั้น หากจะถือว่าเรื่องนี้เป็นข้อบกพร่องของสุนทรภู่อก็คงจะกล่าวได้แต่เพียงว่า ท่านใช้คำซึ่งในปัจจุบันถือว่าไม่ถูกต้อง และไม่นิยมใช้ในการเขียนบทร้อยกรอง

๒. เสียงเสนาะ บทร้อยกรองของสุนทรภู่อมีเสียงเสนาะดุจเสียงของดนตรี ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเพียบพร้อมด้วยสัมผัส ลีลาจังหวะ การเลียนเสียงธรรมชาติ และการเล่นคำ ดังจะยกตัวอย่างให้เห็นต่อไปนี้

สัมผัสและลีลาจังหวะ สุนทรภู่อเล่นทั้งเสียงสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะ รวมทั้งจัดช่วงจังหวะอย่างเหมาะเจาะ ทำให้บทร้อยกรองของท่านไพเราะมาก เช่น

ลำพูรายพรายพรอยหึ่งห้อยจับ	สว่างรับแววมอร่ามเหลืออง
เสมอเม็ดเพชรรัตน์จิวสเรือง	ค่อยประเทืองทุกขัณฑ์สนาม
พี่เลี้ยงแลดูกระแสดสายสมุทร	ละลิวสุดสายดาเห็นฟ้าขวาง
เป็นฟองฟุ้งรุ่งเรืองอยู่ร่าร่า	กระเด็นพราวพรายพราวราวกับพลอย
เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเจียนฉวัด	ระลอกซัดสาดกระเซ็นขึ้นเดินหยอย
ฝูงปลาใหญ่ไล่ไล่โดดกระโดดลอย	น้ำก็พลอยพราวพราวกลางคงคา

(นิราศพระบาท)

ผู้นำวังกลิ้งเขี้ยวเป็นเกลียวกลอก
บ้างพลุ่งพลุ่งวู้งวงเหมือนกงเกวียน
ทั้งหัวท้ายกรายแจวกระซางจ้วง
ไอเรือพันวนมาในสาซล

คั้งขวางบางแวกคั้น
กรวดกระจ่างพราวพรายลาย
เหมือนเม็ดเพชรรัตนราย
ฉุนว่าแวงแก้วก้อย
เขาเขี้ยวโชดคุ่มขึ้น
ร่มรินรุกขรังเวียง
โหมหัดหึ่งหายเหียง
ย่างใหญ่จยขึ้นย้อย

พอสันแพแลลวันสวนสังัด
ยั้งคักดาววาววามดังตามโคม
บางขุนนนท์คั่นลำพุดูหึ่งห้อย
จังหวีดร้องซ้องเสียงเวียงเวโร

หนาวน้ำค้างพราวพรอมจะห่มเสื่อ
ถึงลมว่าวหนวยังจะผิงไฟ
แม่มักชูชิตสนิทน่ม
หอมบุปผามาลัยไม่ยั้งยีน
มณฑาทิพย์กลีบกลืนประทีนหอม
สาโรชรินชินแซมจะแย้มบาน
ภุมรินบินเลยไปเซยอื่น
น้ำค้างพรอมลมโยกมาโบกโบย

กตัมกระจอกจาดจกวัดเจเวียน
ดูเปลี่ยนแปลงควังควังเป็นหว่างวน
ครวไรล่องเลยทางมากกลางหน
ใจยงวนหวังสวาทไม่คลาดคลา
(นิราศภูเขาทอง)

พันทราย
เลื่อมพร้อย
แอร่มอร่าม งามเอย
นพแก้ววแหวน
เคียงเคียง
เวียบร้อย
หันหาด หัวแฮ
โยกโย โยนเยน

(นิราศสุพรรณ)

พายุพัดฮือฮือกระพือโหม
น้ำค้างโทรมแสนหนาวให้ปล้ำใจ
เหมือนเพชรพลอยพราวพราวสว่างไสว
จะแลไหนเงิบเหงาทุกเหี้ยเรือ

(นิราศพระปฐม)

พอร่อนเนื้อนอนสนิทพิสมัย
แต่หนาวใจจากล้นทุกวันคืน
เหมือนห่อหุ้มผ้าทิพย์สักสิบผืน
ไม่ชูขึ้นเช่นรสพจมาน
จะอ่อนน้อมโน้มลงน่าสงสาร
ผกาถันเกสรขจรโรย
มีมาชื่นเซยชวนให้ชวนไทย
จะร่วงโรยแรมเหมือนดั่งเดือนเอย

(พระอภัยมณี)

เคยฟังซัพคัทเสียงฟ้าเนียงว่อง
เคยบรรทมโสมนัสนางพัทวิ
เคยไต่ยีนพิณพาทย์ระนาดฆ้อง
อยู่ชายฝั่งฟังกลิ่นเสียงครั้นโครม

เย็นจ่าน้ำฟ้า ชื่นชะพกา วายุพาขจร สารพัดจันอิน รินกลิ่นเกสร
แดนต่อคดอร่อน วิว่อนเวียนระวัน
จันทราคลาเคลื่อน กระเวนไพรไก่อ่เดือน เดือนเพื่อนชานชั้น ปู่เจ้าเขาเขิน
กู่เกริ่นหากัน สิ้นธุพุดัน ครั้นครันหวนไหว

(พระไชยสุริยา)

การเลียนเสียงธรรมชาติ สุนทรภู่สามารถสอดใส่คำที่มีเสียงเลียนธรรมชาติ ไว้ในบท
ร้อยกรองของท่านได้อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงการพรรณนาในตอนนั้นๆ มากยิ่งขึ้น เช่น

สงสารแสงแข็งข้อมไม่ทอดย
ถ้ายชามกลิ้งจิ้งจางเสียงกว้างโกรง

พุ่มกับน้อยแทรกกลางเสียงผางโผง
นาวาโคลงโคลนเสอะตลอดแควม

(นิราศเมืองแกลง)

บ้างขึ้นบนชนส่งลงข้างล่าง
จนคนบนสัปดาห์รับไม้ หัน
ย่ำมกระสอบกรอบแกรบกระไกรกริก
กะโปเลเชือกร้อยชั้นห้อยท้าย

เสียงโง่งง่วงขามแตกกระแตกชั้น
หม้อข้าวชั้นคกแตกกระจายราย
กลั๊กพริกพลิกแพลงตะแคงหงาย
เมื่อยามร้ายคงงามกว่าขามดิน

(นิราศพระบาท)

ไม่เห็นคลองต้องค้ำอยู่กลางทุ่ง
เป็นกลุ่มกลุ่มกุ่มก่ายเหมือนทรายชด

พอหยุดยุงจู่ชุมมารุมกัด
ต้องนั่งบัดแปะไปมิไต้นอน

(นิราศภูเขาทอง)

เสียงซออ้ออ้ออ้อ
จับปีเตว้งเตงเตง
กลุ่ยตรู่ยตรู่ยตรู่ยแหง
ม้องหนองหนองนองหน้อง

เออเยเพลง
เตงต้อง
เหน่งเหน่ง ระนาดแฮ
ผวังพวังพวังตะโพน

(นิราศสุพรรณ)

ทั้งเปรตผีปู่แก้วแว่วแว่วหวีด
เสียงหึ่งหึ่งกึ่งไทรเรไว้อง

ด้อยตะริดติดดีเจ้าพี่เอ๋ย
แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสุมาลัย

การเล่นคำ สุนทรภู่เล่นคำในบทร้อยกรองของท่านหลายแบบ ทั้งซ้ำคำ ซ้ำความ และ
ซ้ำอักษร ซึ่งทำให้เกิดเสียงเสนาะและความหมายที่ลึกซึ้ง เช่น

ถึงคลองขวางบางจากยิ่งตรมจิต
ว่าชื่อจากแล้วไม่รู้จักกัน
ทั้งจากที่จากคลองเป็นสองข้อ
โอ้อ่าจากข้างมารวบประจบทาง

ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมารัก
ถึงเมาเหล้าเข้าสายก็หายไป

บ้านยอดยอดไม้สะพรัง
ยอดยื่นขึ้นช่อผกา
ยอดอ่อนหมั่นแสนดา
ยอดรักจักหาบ้าง

วัดไก่เตี้ยไม่เห็นไก่เห็นไทรต่ำ
หอมระกำก็ยิ่งชำระกำใจ

ตลาดขวัญขวัญฉันนี้ขวัญหาย
แม้ขวัญฟ้าหน้าอ่อนเหมือนท่อนจัน

จิ้งหรีดกรีดกรีดเกลียวเสียวสยอง
แม่ม่ายล่องในเพราะเสนาะใน
(นิราศพระปฐม)

จะละเลยเร่ร้อนไปนอนไหน
แม้เด็ดได้แล้วไม่ร่วงให้ห่างเขย
(พระอภัยมณี)

ใครช่างคิดซื่อบางไว้กางกั้น
มีเคราะห์ครันหรือมาพ้องกับคลองบาง
ยังจากกอนนั้นก็ขึ้นในคลองขวาง
ทั้งจากบางจากไปใจระบม
(นิราศพระบาท)

สุดจะหักห้ามจิตคิดไฉน
แต่เมาใจนี้ประจำทุกค่ำคืน
(นิราศภูเขาทอง)

ฝั่งชล
กิ่งคว้าง
ดาชทอด ยอดแฮ
บ่ได้ใจหาย
(นิราศสุพรรณ)

กอระกำแกมสระขึ้นไสว
ระกำไม่เหมือนระกำที่ชำระวง
(นิราศพระปฐม)

ใครเขาขายขวัญหรือจะซื้อขวัญ
จะรับขวัญเข้าเย็นไม่เว้นวาง
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

จะหักอื่นขึ้นหักก็จักได้
สารพัดตัดขาดประหลาดนัก

หนึ่งผู้รู้อักษรภาพยกลอนกล่าว
รู้กฎหมายฝ่ายขุนนางฝ่ายช่างใน
รู้ค้ำค้ำหลายชั้นป้องกันศึก
รู้แปลความตามภาษาทั้งปวง

อันคดีอื่นหมิ่นคดีกำหนดแน่
ทั้งลวงล่องอึ้งยวทั้งเลี้ยวลวด

ชะปดแล้วปดเล่าเฝ้าแต่ปด
ยิ่งให้หลอกแล้วก็หลอกอยู่เนืองเนือง

หักอาลัยนี้ไม่หลุดสุดจะหัก
แต่ตัดตัวนี้ไม่ขาดประหลาดใจ
(นิราศอิเหนา)

เรียบเรียงราวเรื่องความตามวิสัย
รู้พิชัยสงครามตามกระทรวง
รู้ต้นลึกและคะเนทะเลหลวง
รู้ลือลวงราววิหิมีชัย
(พระอภัยมณี)

เว้นเสียแต่ใจมนุษย์สุดกำหนด
ถึงคลองคดก็ยังไม่เหมือนใจคน
(นิราศเมืองเพชร)

ช่างเลี้ยวลวดคืบยาวเป็นราวเรื่อง
ราวกับเรื่องรามเกียรติ์เจียวสรวิกา
(โคบุตร)

๓. ความหมายอันลึกซึ้งกินใจ สุนทรภู่มีกลวิธีการแต่งบทร้อยกรองที่สามารถทำให้ผู้อ่าน
เกิดความรู้สึกซาบซึ้งประทับใจหลายประการเช่น การใช้กวีโวหาร การสร้างภาพพจน์ การเสนอ
ความคิดอันแยบคาย การสะท้อนความรู้สึก และการสร้างบรรยากาศ เป็นต้น

การใช้กวีโวหาร ในบทร้อยกรองของสุนทรภู่มีทั้งการใช้อุปมาอุปไมย การใช้สัญลักษณ์
และการกล่าวเกินจริงดังนี้

ถึงบางเตือไธ้มะเตือเหลือประหลาด บังเกิดชาติแมลงทมิฬในไส้
เหมือนคนพาลหวานนอกย้อมขมใน อุปไมยเหมือนมะเตือเหลือระอา
(นิราศภูเขาทอง)

เจ้าของดalarักหวานขึ้นป็นต้น ระวังตนดินมีระมัดมัน
เหมือนคนคบคนคำหวานรำคาญครัน ถ้าพลังปล้นเจ็บอกเหมือนตกลาด
(นิราศพระบาท)

อันลำอ้อยย่อยยับเหมือนกับบอก น้ำอ้อยดกเหมือนน้ำตาที่กว่านั้น
เขาไหมไฟในโรงโสมงควัน เหมือนอันอันนอกกลุ้มระกำ
(นิราศพระปฐม)

เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
ครั้นจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน

อันโศกอื่นหมิ่นแสนในแดนโลก
ถึงเสียทองของรักสักเท่าตัว

ไอ้เหมือนอย่างช่างเถื่อนที่เพื่อนเบียด
เหมือนตัวเราเล่าจะถูกเข้าผูกโรง

อันวิสัยในประเทศทุกเขตแคว้น
อันความจริงหญิงก็มีด้วยชาย

ประเพณีตั้งให้หลังหัก
จะเข้าใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง

อัศจรรย์ครั้นครั้นเป็นคลื่นคลั่ง
กระฉอกจาดหาดเหวเป็นเปลวไฟ
เมฆลาล่องแก้วแววสว่าง
พอฟ้าวาบปลาบแปลบแลลบลัด
พลาทกเหวบุตรก็สุดพุ่ง
สิขรินทร์อิสินทรก็อ่อนเอน

ถึงม้วยดินสิ้นฟ้ามหาสมุทร
แม้เกิดในใต้หล้าสุธาธาร
แม้เนื้อเย็นเป็นห้วงมหรณพ
แม้เป็นบัวตัวพิเป็นภุมรา
เจ้าเป็นถ้าอำไพขอให้พี่
จะติดตามทรมสงวนนวลละออง

แต่น้ำผกคัมขมขมว่าหวาน
แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลือวแล

มันไม้โศกลึกซึ้งเหมือนหึงผัว
ค่อยยังชั่วไม่เสียตายเท่าชายเขื่อน

เข้าพะเนียดแตกจนสิ้นไซลง
เพราะญาติโยมยั่วเข้าให้เข้าช่อง

ถึงโกรธแค้นความรักยอมหักหาย
ชายก็ตายลงด้วยหญิงจริงดังนี้

มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสือขังเข้าถึงดงก็คงร้าย

เพียงจะพังแผ่นผาสุธาไหว
พายุใหญ่เขยื้อนโยกกระโชกพัด
อสุรว้างเขย็องขวานประหารหัต
เจวียนจัตวครอบขอบพระเมรุ
เป็นฝนหึ่งฟ้าแดงดั่งแสงเสน
ยอดระเนนแนบน้ำแทบทำลาย

ไม่สิ้นสุดความรักสมครสมาน
ขอพบพานพิศวาสไม่คลาดคลา
พี่ขอพบศรีสวัสดิ์เป็นมัจฉา
เซยผกาโกสุมปทุมทอง
เป็นราชสีห์สิงสู่เป็นคู่สอง
เป็นคู่ครองพิศวาสทุกชาติไป
(พระอภัยมณี)

การสร้างภาพพจน์ สุนทรภู่สามารถบรรยายหรือพรรณนาอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนจนผู้อ่าน
แลเห็นภาพตามที่ท่านต้องการได้ การสร้างภาพพจน์นี้ สุนทรภู่ใช้ทั้งวิธีพรรณนาอย่างตรงไปตรงมา
อย่างต้องดีความ และอย่างให้เห็นนาฏการดังนี้

คูเรือแพแออัดอยู่ยัดเยียด
แจวตะกูดเกาะเกาะประกรรเชียง
ไอ้เรือเรคราวเข้าไปติดแหง
นั่งพุงคู้ง่ากันย่นไต่ลาย

ใบระกาน้ำบันบนชั้นมุข
คูดอดเยี่ยมเทียบยอดคนทร
นาคสะดุ้งรุงรังกระตึงห้อย
เสียงประสานกัสดาลกระตึงตัง
บานทวารลานแลล้วยลายมุข
เป็นนาคครุฑยุคเหนี่ยวในเครือวัลย์
สิงโตอัดกักกันกนกเกี่ยว
ชมพู่พาลกอดก้านกนกกรุม
รูชนีารายณ์ทรงชี้ครุฑาเห็น
รูปอมรกรกำพระธำมรงค์

ละครหยุดสุดด้วยมวยปล้ำ
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
ดีเข้าบับรับไปกสองมือบิด
กระหวัดหวัดหวีหวาเสียงฮายือ

เห็นไรไรไม้จั่วละลิวเมฆ
สูงชันโคขโสดสุดจิงครุฑา
เห็นไม้งามนามไม้อาลัยมิตร
ฉิมพลีปลิวอ่อนเกสรปลิว

แต่ดอกฟ้าสำหรับของพี่เอ๋ย
จะกลัดกลืนสั้นรสให้หมดอม

เข้าเบียดเสียดแทรกกันสนั่นเสียง
บ้างทุ่มเถียงโตนตุนกันวุ่นวาย
เห็นนายแสงเป็นผู้ใหญ่ก็ใจหาย
เห็นวุ่นวายสับสนก็กลืนลาน
(นิราศเมืองแกลง)

สุวรรณสุขเลื่อมแก้วประภัสสร
กระจิงซ้อนแซมใบระกาบัง
ไบโพธิ์ร้อยระเรงอยู่แห่งหงษ์
วิเวกวังเวงในหัวใจครัน
นำสนุกในกนกดูผกผัน
รูปยักษยันยืนก่อตกระของกุม
เทพเหนี่ยวเครือกระหวัดหัตถ์ขยุ้ม
สุครีพกุมขรค์เงื้อในเครือวง
พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์
เสด็จทรงคชสารในบานบัง

ยื่นประจำหมายสู้เป็นคู่ขัน
ตั้งประจันจذبกระหยับมือ
ประกบคิดเตะผางหมัดขว้างหิว
คนคู่อือเออเอาสนั่นอึง
(นิราศพระบาท)

คังฉัตรเจกชั้นชุ่มพุ่มพฤษา
เธอแอบอาศัยสถานพิมานัง
รำคาญคิดเขินชวยระหวายหิว
มารวิ้ววิ้วรันรันชื่นชื่นใจ

มิหล่นเลยให้หมู่แมงภู่หอม
จนหายหอมแห่งกรอกเหมือนดอกกลอย
(นิราศพระประธม)

ถึงบางพรมพรมมีอยู่สี่พักตร์
ทุกวันนี้มีมนุษย์อยู่ชยา

แล้วเล่นน้ำดำโตดโอดทลิ่ง
เข้าใกล้ฝั่งวังวนข้างต้นไทร
วิวแคว้ววังเวงด้วยเพลงปี
เสน่หาอวรณ์อ่อนกำลัง
แล้วลุกขึ้นท้าวแขนแขนงระแง
เห็นพระองค์ทรงโฉมประโลมใจ
ทั้งทรวดทรงองค์เอวก็อ่อนแอ
ถ้าแมนได้กันกับกูเป็นคู่ครอง
น้อยหรือแค้นช้ายชวากันน้ำจวบ
ทั้งลมปากเบ้าปีไม่มีเครีอ
ยั้งบันป่วนรวนเรเสน่หรััก
อุตตลุดตลุดทลิ่งขึ้นดิ่งดิ่ง
ซุลมุนหมุนกลมดิ่งลมพัด
กลับกระโดดลงน้ำเสียงด้าโครม
ครึ่งถึงแท่นแผ่นผาศิลาลาด
ค่อยวางองค์ลงบนเตียงเคียงประคอง

การเสนอความคิด สุนทรภู่เสนอความคิดหรือทัศนคติที่แยกกาย แปรกใหม่ และแสดง
ภูมิปัญญาของท่านไว้ในบทร้อยกรองเกือบตลอดเวลา ทำให้ร้อยกรองของท่านมีความงามในแง่ความ
คิดซึ่งจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในเรื่องคุณค่าด้านความคิด ในตอนนี้จะยกตัวอย่างแต่พอสังเขป เช่น

ไอ้สามัญผันแปรไม่แท้เที่ยง
นี้หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ

อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก
แม้เจ็บอันหมั้นแสนจะแคลนคลาย

คนรู้จักแจ้งจิตทุกทิศา
เป็นร้อยหน้าพันหน้ายิ่งกว่าพรม
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

เสียงโผงผิงแผ่นโผนโจนโถล
พอนางไต่ยีนเสียงสำเนียงดิ่ง
บ้วนฤดีตาลดั้นถวิลหวัง
เข้าเกยฝั่งหาดทรายสบายใจ
ซาเลื่องแลหลากจิตคิดสงสัย
นั่งเบ้าป้ออยู่ใต้พระไทรทอง
เป็นหนุ่มแน่นน่าชมประสมสอง
จะประคองกอดแอบไว้แนบเนื้อ
ช่างสมรูปนี้กระไรวิไลเหลือ
นางผีเสื้อตาตูดูทั้งคูฟัง
สุดจะหักวิญญาเหมือนน้ำหลัง
โดยกำลังโอดโผนโจนกระโจม
กอดกระหวัดอ้อมองค์พระทรงโฉม
กระหุ่มโถมถีบดำไปถ้ำทอง
แสนสวาทเปรมปรดีไม่มีสอง
ทำกระหิมย์มย่องด้วยยินดี
(พระอภัยมณี)

เหมือนอย่างเยี่ยงชายหญิงทั้งวิสัย
ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าฟังคิด
(นิราศภูเขาทอง)

แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ
(เพลงยาวถวายโอวาท)

อันน้ำในใจคนเหมือนต้นอ้อย
ต้องหันหนีบั้นแตกให้แหลกลำ

เหมือนคำพระเทศนาท่านว่าชาติ
ใครคบพาลก็จืดติดเป็นพาล
มีใจไพรมาอาศัยในโรงช้าง
จนช้างพลายร้ายตามอ้ายโจรา
ให้ชีพราหมณ์ร่วมราชมาอยู่ชืด
พระยาช้างได้สดับก็กลับดี

อันโลกียมีหวานประมาณสาม
ยังไม่หวานปานเท่าพระวากา

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนค้อยผ่อนปรน

อันมนุษย์สุดจะเข้มนั้นเหลือปิด
เพราะแต่ค่าน้ำจิตคิดประจัญ
ใครหลงลื่นกินยอกก็พอม้วย
คนทุกวันนี้มีชื่อถือสัจจา

ที่รักกันสรรเสริญเจริญสิ้น
การทั้งหลายร้ายดีไม่มีพัน
เหมือนอิเหนาเผาเมืองเรื่องยังมี
มเหสีซึ่งเหมือนหนึ่งเสื่อ
การนินทากาเลเหมือนเหน้า
อันเป็นหญิงซึ่งคู่เขาชูขึ้น

ข้างปลายกร่อยชืดชิมไม่อ้อมหน้า
นั่นแหละน้ำจืดจะหวานเพราะงานเจือ
(นิราศพระประธม)

ใครคบปราชญ์เป็นปราชญ์ในสัจฐาน
เหมือนนิทานข้างทรงกษัตรา
พูดแต่ข้างทุนหันจะพันฆ่า
ให้เสนาขับโจรเสียทันที
กระทำกิจสวัสดิ์พระชินสีห์
พระบาลีตรงตัวจะกลัวโย
(สิงหไกรภพ)

อันรศกามรกลิ่นเป็นภักษา
เป็นชายอย่าหมิ่นชายระกายแคลง
(ลักษณะวงศ์)

ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
คงจะพันโทษทัณฑ์ไม่บรรลัย
(ขุนช้างขุนแผน)

พูดสบถแล้วสะบัดไม้ขัดสน
ปากเป็นผลใจเป็นพาลเหลือมารยา
ต้องตายด้วยปากมนุษย์ที่มูสา
สู้สัตว์ปากก็ไม่ได้ใจลำพอง
(โคบุตร)

ที่ซึ่งนินทาแกลงทุกแห่งหน
จะกลัวคนครหาว่ากระไร
เรายังดีกว่าอิเหนาสักเท่าใด
จะฉีกเนื้อน้องกินเหมือนชินหมู
ไม่ชอกช้าเหมือนเอามิดลงชืดหิน
เหมือนกลักลินของสลักมักสะอึก
(พระอภัยมณี)

การสะท้อนความรู้สึกและการสร้างบรรยากาศ ในบทร้อยกรองของสุนทรภู่ โดยเฉพาะนิราศซึ่งสุนทรภู่แต่งขึ้นจากความรู้สึกที่แท้จริงนั้นได้สะท้อนออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน นอกจากนี้ท่านยังสามารถสร้างบรรยากาศที่เหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อเรื่องได้เป็นอย่างดี เช่น

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
แม่้น้ำเกิดเกิดชาติใดใด ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวิ ทุกวันนี้ซึ่งตายทรงกายมา
(นิราศภูเขาทอง)

เหมือนบายศรีมีงานท่านถนอม เฝิมแบ็งหอมน้ำมันจันทน์ให้ทรรษา
พอเสร็จการทำนเอาลงทั้งคงคา ต้องลอยมาลอยไปเป็นใบตอง
เหมือนตัวเราเล่าพลอยเลื่อนลอยลับ มิได้รับไทยทานคองานฉลอง
ไอ้ทองหยิบลิปลอยทั้งฝอยทอง มิได้ครองไทรแพรมเหมือนแต่เดิม
(รำพันพิลาป)

ยามสามยามสงัดไม้ ไพรพนม
พร่ำพร่ำน้ำค้างพรหม พร่วงพร้อย
เย็นเยียบงีบสงัดลม แลตลิ่ง ดงเอย
ไม้หนึ่งกิ่งก้านช้อย ชื่นจุ่มพุ่มผกา

จังหวัดกริดกริ่งร้อง ช้องเสียง
แห่แห่แม่่ม่ายเรียง รับช้อง
จักจั่นสนั่นสำเนียง เสนาะเรื่อย เจื้อยเอย
ผีผิวหวิวโหวกร้อง รอบข้างวางเวง
(นิราศสุพรรณ)

จนดึกดั้นรินรินกลิ่นกุหลาบ ตะลิ่งเหลียวเสียวซาบอาบนาสา
เหมือนปรางทองน้องนุชบุษบา หรือกลับมายืนแผลงอยู่แห่งใด
เที่ยวดูดาวเปลาเปลิ้วเสียวสะคั่ง จนจวนรุ่งรางรางสว่างไสว
หนาวน้ำค้างพร่างพรหมพรมไพร ดวงดอกไม้บานแบ่งรับแสงทอง

หนาวน้ำค้างกลางคืนสะอื้นอ่อน จะกางกรกอดน้องประคองขวัญ
เอาดวงดาราระยับกับพระจันทร์ ต่างช่อชันชวาลาระย้าย้อย

จักจั่นห้วนแ้วแจ้วแจ้วเสียง
พระพายเอ๋ยเขยมาต้องพระน้องน้อย
ไอเวลาย่านฉะนี้เจ้าพี่เอ๋ย
น้ำค้างเฝ้าเหาะเย็นกระเซ็นซัด
พระขวัญเอ๋ยเคยนอนอย่าร้อนเร
ขวัญมาอยู่สู้ที่พระพี่ยา
พระขวัญเอ๋ยเคยแอบแนบถนอม
ไอแรมล่งดวงเดือนก็เดือนเอียง

ลูกก็แลศคุณแม่แม่ตุลुक
สะอื้นรำอาลาด้วยอาลัย
เหลือวหลังยังเห็นแม่แลเขม้น
แต่เหลือวเหลือวเลี้ยวลับววิญญา

ส่วนสุวรรณมาลีศรีสมร
แต่ราตรีมิได้วายฟายน้ำตา
นั่งชะงัดแลตะลึงรำพึงคิด
หรือพระจะแกลังพรากไปจากเรา
ไม่แต่งองค์สร้งสวยให้เลยอืม
แต่กลิ่นน้ำชาพระศอให้หือแท้

ฝ่ายโฉมยงองค์ละเวงเสียงแครงครัน
สะอื้นรำรำพันจันรรจา
เมื่อครั้งสาวคราวศึกผลึกเล่า
ครันมีลูกปลุกฝังกับจิงจาล
เสียที่อยู่ผู้เฒ่าแต่เก่าก่อน
เสียสมบัติข้าวของสิบสองคลัง
หมายนำรุงกรุงไกรให้เป็นสุข
เพราะลูกเต้าเหล่ากอมันทรชน

ต่างสำเนียงขับครวญทวนละห้อย
เหมือนนางคอยหมอบกราบอยู่จนพัด
กระไรเลยแลเงียบเชียบสงัด
ตึกสงัดดวงจิตจิงนิหรา
ไปว่าเหว่หว่างไม้ไผ่พรพุกษา
พระมารดาบิตุเรศนิเวศน์เวียง
มาฟังกล่อมกลอนเพราะเสนาะเสียง
พิพิศเพียงพิศตร์แฝงพลิกเพลงบัง
(นिरासिहेना)

ต่างพันผูกเพียงว่าเลือดตาไหล
แล้วแข็งใจจากนางตามทางมา
แม่ก็เห็นลูกน้อยละห้อยหา
ไอเปล้าตาต่างสะอื้นย่นตะลึง
(ขุนช้างขุนแผน)

สุดสาครคลาดคล้อยหลงคอยหา
อยู่พลับพลาริมทุ่งจันรุ่งเช้า
หรือไปติดปมเชือกตามเทือกเถา
ยิ่งคิดเศร้าเสียใจอาลัยแล
ความแค้น ปมเป็นผีเข้าดีแผล
เหมือนอยู่แต่กายสันซึ่งวิญญา

ค่อยพลิกฟื้นคืนตำรงเห็นวงศา
น้องเกิดมาอาภัพประมาณ
เสียพงศ์เผ่าเสียตัวเพราะผัวผลาญ
เสียถิ่นฐานปรารงค์ปราสาทราชวัง
เพราะไฟฟอนร้อนศพที่กลบฝัง
เสียฝรังราชฎรได้ร้อนรน
กลับได้ทุกข์ทั้งลังกาโกลาหล
อยู่เป็นคนทนะท่าทุกคำคิน

พระโศภนเศรษฐีเพลงวังเวงจิต	ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
ว่าจากเรือนเหมือนนกที่จากรัง	อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อคอย
ถึงยามค่ำยาฆ้องจะร้องไห้	ว่าพิไรฎูจวนทวนละห้อย
ไ้อยามตึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย	น้ำค้างย้อยเย็นฉ่ำในอัมพร
หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยขึ้น	ระรวยรินรินรินกลืนเกสร
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน	จะอาวรณ์อ้างว้างอยู่วังเวง
	(พระอภัยมณี)

ข. ความงามของเนื้อหา พรรณกรรมของสุนทรภู่มีเนื้อหาที่ชวนให้ติดตาม เนื่องจากท่านมีศิลปะในการสร้างเรื่อง ไม่ว่าจะสุนทรภู่จะเขียนนิราศ ภาษิต หรือนิทาน ท่านมีวิธีการซึ่งทำให้ผู้อ่านสนใจติดตามไปโดยตลอด ที่เห็นได้เด่นชัดคือ พรรณกรรมประเภทนิทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิทานเรื่องพระอภัยมณีซึ่งถือว่าเป็นวรรณกรรมเอกของสุนทรภู่ พระอภัยมณีมีความงามทางด้านเนื้อหา ดังนี้ คือ

๑. จุดสำคัญของเรื่อง เรื่องพระอภัยมณีมีจุดสำคัญของเรื่องอยู่ที่ กิเลส ตัณหาของคน สุนทรภู่ต้องการแสดงปรัชญาทางพุทธศาสนาที่ว่า กิเลส ตัณหา อันได้แก่ความอยากมี อยากเป็น ความไม่อยากมีอยากเป็น และความทะยานอยากในกามคุณทั้งห้า เหล่านี้เป็นสาเหตุแห่งความทุกข์และความยุ่งยากทั้งมวล เมื่อมนุษย์สามารถดับกิเลสตัณหาลงเสียได้แล้ว ความสุขความสงบและสันติภาพก็จะกลับคืนมา สุนทรภู่ได้ให้พระอภัยมณีกล่าวไว้เมื่อตอนจะออกบวชว่า

ทรงแก้ ไซในข้อพระปรมาภิไธย	วิสัยสัตว์สิ้นพิภพล้วนศพลี
ย่อมระสมถมจิ่งหวัดปฐพี	ไพร่ผู้ดีที่เป็นคนไม่พินตาย
พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกข์ร้อน	เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
สิ้นถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย	มีร่างกายอยู่ที่เหมือนเรือนโรคา
ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง	ด้วยรูปทรงกลมเล่ห์เสน่ห์หา
เป็นผิวเมียเคลือบคลอครันมรณา	ก็กลับว่าผิสว่างเห็นห่างกัน
จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์	เป็นสันโคกสันสุขมนุษย์สวรรค์
เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน	เหลือจะนับกับกัลป์พุทธันดร

การที่สุนทรภู่ นำพุทธปรัชญามาเป็นจุดสำคัญของเรื่องเช่นนี้ นับว่าตรงกับความรู้สึกนึกคิดของชาวพุทธทั้งมวล เท่ากับเป็นการย้ำพุทธภาษิตที่ว่า “ความสุขอันใดที่ยิ่งไปกว่าความสงบเป็นไม่มี” นี้เป็นอย่างหนักแน่น

๒. โครงเรื่องและการดำเนินเรื่อง พระอภัยมณีมีโครงเรื่องและการดำเนินเรื่องที่แปลกใหม่และน่าสนใจกว่านิทานไทยเรื่องก่อน ๆ กล่าวคือแทนที่จะดำเนินเรื่องแบบ “จักร ๆ วงศ์ ๆ” สุนทรภู่ก็กำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นใหม่ และดำเนินเรื่องอย่างสร้างความสนใจใคร่รู้เรื่องต่อไปอยู่ตลอดเวลา เช่นให้พระอภัยมณีและศรีสุวรรณเรียนวิชาการจริง ๆ ไม่ใช่เวทมนต์คาถา เมื่อเรียนสำเร็จก็กลับบ้านเมืองโดยเรียบร้อย แต่แล้วก็ถูกพระบิดาขับไล่ออกจากเมือง แล้วก็ต้องมาพลัดพรากจากกัน สุนทรภู่สร้างความสนใจใคร่รู้ไปเป็นระยะ ๆ แล้วก็ค่อย ๆ คลี่คลายเรื่องไปตามลำดับชั้นอย่างมีประสิทธิภาพจนเรื่องจบลงในที่สุด แม้ว่าเนื้อเรื่องพระอภัยมณีจะมีความยาวมากซึ่งประกอบด้วยโครงเรื่องย่อย ๆ หลายเรื่อง แต่โครงเรื่องย่อยเหล่านี้ก็มีความหมายต่อโครงเรื่องใหญ่ และมีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างดี เหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องเกี่ยวเนื่องกันประดุจลูกโซ่ จากเรื่องเล็กไปสู่เรื่องใหญ่อย่างมีเอกภาพ สุนทรภู่มีกลวิธีในการลำดับเรื่องให้เข้าใจได้กระจ่างแจ้งโดยใช้ทั้งวิธีเล่าตามลำดับเวลาที่เกิดก่อนหลัง และเล่าเหตุการณ์เกิดต่างสถานที่สลับไปมา สุนทรภู่ใช้เหตุประจวบในนิทานเรื่องนี้หลายครั้ง เช่นอุศเรนบังเอิญมาพบพระอภัยมณีซึ่งติดอยู่บนเกาะ สุดสาครมาช่วยแก่พระอภัยมณี ให้พ้นจากเสน่ห์รูปนางละเวงโยคีมาห้ามทัพในขณะที่รบกันพัวพันถึงขั้นแตกหัก ฯลฯ เหล่านี้ต้องถือว่าเป็นเรื่องที่น่าจะเป็นไปได้ในวรรณกรรมประเภทนิทาน นอกจากนี้ยังต้องถือว่าสุนทรภู่ใช้เหตุประจวบได้อย่างดี เพราะมีจุดมุ่งหมายในการใช้อยู่ทุกตอน ดังเช่นตอนที่โยคีห้ามทัพนั้นสุนทรภู่ทำให้เกิดมีป้าภูทิววิญจนาฝ่ายลังกาและฝ่ายพระอภัยมณีเป็นไมตรีกัน ทั้งนี้เพื่อให้พฤติกรรมของตัวละครสำคัญ ๆ ได้ยุติลงเสียทีหลังจากที่ได้ต่อสู้กันมาอย่างโชกโชน สุนทรภู่ได้ให้โยคีแสดงธรรมะไว้ในตอนนี้เป็นการปิดเรื่องอย่างงดงามด้วยว่า

คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้	ย่อมเผาแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งพึงเห็นเป็นประธาน	หวังนิพพานพ้นทุกข์สนองบาย
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้	เพราะโลกีย์ตัณหาพาฉิบหาย
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย	จะตกอบายภูมิขุมนรก
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขารับ	มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
หนึ่งทำชั่วคู่เขาเล่าลามก	จะตายตกในกะทะอเวจี
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามูสาวาท	ใครทำชาติศีลห้าสิ้นราศี
ใครสตัยซื้อถ้อมันในขันตี	จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ
อย่าโกรธขิงซึ่งสพยาบาท	นึกว่าชาติก่อนกรรมทำไฉน
เหมือนกุมวงกงเกวียนวนเวียนไป	อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น
ประการหนึ่งซึ่งชาติพระคาสา	ทั้งโลกาเกิดทุกข์ถึงยุคเข็ญ
ซึ่งจะกลับดับร้อนให้ผ่องเย็น	ก็ต้องเป็นไมตรีปรานีกัน

๓. ตัวละคร สุนทรภู่สร้างตัวละครในเรื่องพระอภัยมณีไว้อย่างน่าสนใจ คือสามารถวาดตัวละครให้มีลักษณะเด่นประจำตัว ซึ่งแปลกแตกต่างจากนิทานเรื่องอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นตัวเอกฝ่ายชาย (พระอภัยมณี สินสมุทร สุดสาคร) ตัวเอกฝ่ายหญิง (นางสุวรรณมาลี นางละเวง นางเสาวคนธ์) และตัวละครที่เป็นนอมมนุษย์ (นางผีเสื้อ นางเงือก ซีเปื่อย) นอกจากนี้สุนทรภู่มองยังมีความประณีตในการที่จะเชื่อมโยงตัวละครเหล่านี้เข้าด้วยกันโดยสัมพันธ์กับเนื้อเรื่องและฉากจึงทำให้เรื่องพระอภัยมณีได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างยิ่งตลอดมา

แต่เดิมนั้นตัวเอกฝ่ายชายในนิทานไทยจะต้องมีบุคลิกสง่าผ่าเผย นำเกรงขาม กล้าหาญ เด็ดเดี่ยวและเป็นที่ยกย่องคนทั่วไปได้ แต่พระอภัยมณีกลับมีบุคลิกภาพตรงข้ามกับที่ว่านี้ กล่าวคือ พระอภัยมณี ไม่มีที่ว่านที่สง่า นำเกรงขามหรือแสดงถึงความมีอำนาจเลย ยกตัวอย่างเช่นในตอนที่มีมัจฉาพาเอานางสุวรรณมาลีกับธิดาไปลังกาได้ พระอภัยมณีก็เพียงแต่ถามขุนนางที่ไม่สามารถป้องกันเมือง ผลึกได้ว่ารู้หรือไม่ว่ามีโทษอย่างไร โดยมีได้แสดงความโกรธหรือแสดงอำนาจต่อขุนนางของตนเลย ครั้นขุนนางเหล่านั้นขอโอกาสแก้ตัวอกรบ พระอภัยมณีก็พอใจยกโทษให้ หรือตอนที่ทัพลังกายกมาถึงเมืองผลึก พระอภัยมณีก็ปรึกษานางวาลีว่า “จะจัดแจงแต่งทหารออกต้านตี หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการไม่กล้าตัดสินใจและความซลาดในเรื่องการรบของพระอภัยมณี นอกจากนี้พระอภัยมณียังเป็นพระเอกที่ต้องคอยรับความช่วยเหลือจากคนอื่นตลอดเวลา เพราะที่ไม่เคยแก้ปัญหาได้ด้วยตนเองเลยไม่ว่าเรื่องใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อใดที่ตกทุกข์ได้ยากพระอภัยมณีก็ได้แต่คร่ำครวญและโศกเศร้าเสียใจ ยิ่งกว่านั้นบางครั้งก็สร้างปัญหาให้ผู้อื่นต้องเดือดร้อน เช่นในขณะที่ศรีสุวรรณและสินสมุทรต้องทำศึกหนัก พระอภัยมณีแทนที่จะช่วยรบกลับตามนางยุพาทมาเข้าเมืองลังกาโดยไม่บอกให้ใครรู้ ทำให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายกันไปทั้งกองทัพ สุนทรภู่สร้างพระอภัยมณีให้เป็นพระเอกที่แปลกออกไปจากพระเอกในนิทานไทยเรื่องอื่นเป็นอันมาก ซึ่งทำให้ผู้อ่านจดจำพระอภัยมณีได้เป็นอย่างดี

ตัวเอกฝ่ายหญิงในเรื่องพระอภัยมณีก็มีบทบาทเด่นเป็นพิเศษจนอาจกล่าวได้ว่าทัดเทียมกับฝ่ายชาย ตัวเอกฝ่ายหญิงแทบทุกคนมีความสามารถในการปกครองบ้านเมืองและทำศึกสงครามโดยเกือบไม่ต้องพึ่งพาคู่ชายเลย นอกจากนี้ยังมีความเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยวและมีมานะแรงกล้า เช่นนางสุวรรณมาลีแค้นใจที่พระอภัยมณีเป็นคนไม่รับผิดชอบ เมื่ออุศเรนมาชิงตัวนาง พระอภัยมณีก็เฉยเสีย ครั้นนางกับสินสมุทรช่วยกันรบจนชนะก็กลับมานง้อ นางไม่ยอมคืนดีด้วยง่าย ๆ ดังที่กล่าวว่า “น้องตั้งสัตย์ตัดขาดแล้วชาตินี้ อันสามีชู้ชลาดไม่ปรารภณา” และ “จะตามใจให้เธอเกี้ยวก็เสียวไส้ กลัวแต่ใจจะหลงเชื่อเบื้อหนักหนา” เมื่อมารดาของนางมาช่วยพระอภัยมณีพูด นางก็ตอบว่า “อยู่กำบั้นนั้น

เธอเฝ้าแต่เข้าหา ยังอุคส์หามีให้พบเที่ยวหลบหนี แม้นหมายมาดปรารภนาตรงสามมี บ้านฉะนี้ก็เป็น
เมียเธอเสียแล้ว” ดังนี้เป็นต้น นางละเวงนั้นก็สามารภเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองได้เป็นอย่างดีมี
ฐานะเท่าเทียมผู้ชายทุกประการ นอกจากนี้ตัวเอกฝ่ายหญิงอีกหลายคนยังเป็นนักรบและส่วนใหญ่ก็มี
อิทธิพลต่อตัวละครฝ่ายชายทั้งทางด้านจิตใจและความคิดเห็น

ตัวละครที่เป็นอมมนุษย์และที่เป็นสัตว์ เช่นซีเปลือย และม้านิลมังกรก็เป็นตัวละครที่สุนทรภู่
สร้างขึ้นมาอย่างน่าสนใจ เช่นกล่าวถึงลักษณะของซีเปลือยว่า

ไม่รุ่งผ้าคารองครองหงส์เสื่อ	ประหลาดเหลือไม่ตั้งใจงังชัน
น่าเทียบรากปากมีแต่ซีพัน	กรนสนั่นนอนร้ายเหมือนบ้ายปิ่น
ประหลาดใจโยหนอไม่รุ่งผ้า	จะเป็นบ้าไปหรือว่าถือศีล
หนวดถึงเข้าเขารถึงนมผถึงดิน	ฝรั่งจีนแขกไทยก็ใช้ที

และกล่าวถึงม้านิลมังกรซึ่งเป็นผลิตผลระหว่างม้ากับมังกรว่ามีรูปร่างประหลาดมาก คือ

..... ศีรษะมันเหมือนพ่อ	ตัวดินต่อจะเหมือนแม่ช่างแปรผัน
หางเป็นนาคมาข้างพ้อมันต่อพันธุ

ฯลฯ

ฯลฯ

กินคนผู้ปูลาหญ้าใบไม้	มันทำได้หลายเล่ห์ อ้ายเดรัจฉาน
เขี้ยวเป็นเพชรเกล็ดเป็นนิลลิ้นเป็นปาน	ถึงเอาขวานฟันฟาดไม้ขาดรอน

นอกจากนี้สุนทรภู่ยังว่าคอปุณิศาจและท่วงทิวาจาของตัวละครได้อย่างสมจริง ยกตัวอย่าง
เช่นตอนที่โจรสลัดหัวขี้เกียวนางสุวรรณมาลี สุนทรภู่เขียนว่า

ไม่อวดอ้างอย่างพินิจเจ้า	กับผิวเก่าเห็นเปรียบเทียบไม่ถึง
อย่างนึ่งนิกบิบบินทำมิดัง	ถึงจะอึ้งออกไปก็ไม่พัน
จงพินผ่อนอ่อนน้อมยอมด้วยพี่	เสียดีดีจะได้ยึดเป็นพืชผล
เคาะพนักพนักหน้ามาข้างบน	ช่วยตอนชนรักแร้พี่ที่เถิดนาง

แม้แต่ลักษณะของเด็ก ๆ สุนทรภู่ก็สามารถบรรยายได้อย่างสมจริงและละเอียดอ่อน
เช่นครั้งหนึ่งระหว่างอยู่บนเรือ นางสุวรรณมาลีแอบหลบซ่อนพระอภัยมณีซึ่งพยายามตามเกี่ยว นาง-
อรุณรัศมีและสินสมุทรเที่ยวตามหาหุ่นวาย แต่ไม่พบ นางอรุณรัศมีจึงพูดขึ้นด้วยความคิดของเด็กๆ ว่า
“ใครลักบ้าไปเสียเล่าแม่เจ้าเอ๋ย” แล้วเด็กทั้งสองก็ตามหาโดย “เที่ยวมองแลเปิดหาจนฝ่าใต ไม่เห็น
หนจนใจร้องไห้โฮ พาลพาไลสาวสวรรค์ก้านัลใน”

๔. จาก **สุนทรภู่**แต่งเรื่องพระอภัยมณีอย่างสนใจและให้รายละเอียดเกี่ยวกับฉากเป็นอันมาก ซึ่งต่างกับนิทานไทยหลายเรื่องที่เวลาและสถานที่หรือฉากเกือบจะไม่มี ความหมายเกี่ยวข้องต่อการดำเนินเรื่องแต่อย่างใดเลย **สุนทรภู่**กำหนดให้เมืองต่างๆ มีสถานที่ตั้งแน่นอน การเดินทางจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่งจะต้องผ่านสถานที่สำคัญ ๆ ะไรบ้าง และระยะทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งเป็นเท่าใดก็ได้บรรยายไว้อย่างถูกต้องแม่นยำ จนกระทั่งมีผู้เขียนแผนที่แสดงที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ ได้เกือบครบถ้วนไม่ว่าจะเป็นเมืองรัตนา เมืองรมจักร เมืองผลึก เมืองการเวก เมืองลังกา เมืองวาหุโลม เกาะแก้วพิสดาร เกาะนางผีเสื้อ เกาะกาวัน ฯลฯ เช่นนี้ทำให้เรื่องพระอภัยมณีมีความสมจริงมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ **สุนทรภู่**ยังมีความประณีตในการบรรยายสถานที่หรือฉาก เช่นเมื่อกล่าวถึงเมืองของเจ้าละมานก็อธิบายอย่างถ้วนถี่ ว่า

— — — ละมานสถานดิน	เมืองทมิฬพื้นเสียมเทียมหนักหนา
ไม่กินข้าวชาวบูรินทรกินแต่ปลา	กินช้างม้าสารพัดนกสัตว์เนื้อ
ถึงเวลาค่ำชีวิตเอามืดเชือด	แล้วคลุกเลือดด้วยสั๊กหน้อยอร่อยเหลือ
ทั้งน้ำส้มพรมพละ่าน้ำปลาเจือ	ล้วนเนื้อเนื้อคิบกินสิ้นทุกคน
จึงพ่วงพิมักาลังเหมือนตั้งอุฐ	แต่เสียงพูดคล้ายทำนองของสิงหล
ไว้ผมปรกปกไหล่เหมือนไฟลอน	หยิกหยิกย่นย้อย่ององงอน
ใส่เสื้อแสงแต่งกายคล้ายฝรั่ง	มีกำลังเหล็กนั้นทำคันศร
ใส่สายลวดกวดกลมพอสุมกร	ยิงกฤษรแตรควายตายทุกที
อันแดนดินดินฐานทุกบ้านช่อง	บังเกิดทองเกิดเพชรทั้งเจ็ดสี
อีกทักตักตั้งด้วยมั่งมี	ชาวบุรีก็มีได้ทำไร่นา
เก็บเงินทองกองทรัพย์ไว้เนียบซื้อ	โคกระบือม้าช้างต่างภาษา
ใครไปขายได้แพงแรงราคา	เรือลูกค้าเข้าเมืองนั้นเนื่องไป

ฉากของเรื่องพระอภัยมณีแปลกแตกต่างไปจากนิทานไทยทั่ว ๆ ไปอีกอย่างหนึ่งก็คือ แทนที่ **สุนทรภู่**จะใช้ฉากป่าหรือฉากบนพื้นดิน กลับไปใช้ทะเลเป็นฉากสำคัญ เหตุการณ์ต่าง ๆ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในท้องทะเล ตัวละครสำคัญ ๆ ก็เกิดที่ทะเล และเมืองต่าง ๆ ก็ตั้งอยู่ใกล้ทะเลหรือกลางทะเลทั้งสิ้น เรื่องจึงเป็นพาหนะสำคัญในการไปมาหาสู่หรือติดต่อกัน ฉะนั้น การชมธรรมชาติในนิทานเรื่องนี้ จึงแทนที่จะเป็นชมนกชมไม้ ก็กลับกลายเป็นชมปลาชมมหาสมุทรเกือบทั้งสิ้น เช่น

พระเล็งแลตามกระแสชลสินธุ์	ฉิขรินเกาะแก่งทุกแห่งหน
ละดียบดิวทิวเมฆเป็นเมฆอกยณ	เห็นแต่ชลกับมัจฉาดาราพราย

เวลาค่าน้ำเค็มก็พ่วงพ่วง

เสมอเม็ดเพชรรัตนโมราราย

จนากอยู่คู่จนากไม่จากคู่

ฝูงพิมพาพาฝูงเข้าแฝงซล

กระให้เวียงเคียงกระให้ขึ้นโบกหาง

มังกรเกี่ยวเลียวลอดกอดมังกร

ฝูงม้าน้ำทำท่าเหมือนม้าเผ่น

ตะเพียนทองล่องน้ำน้ำตะเพียน

เห็นละเมาะเกาะเขาเขียวชะอุ่ม

จะเหลียวซ้ายสายสมุทรสุดสายตา

แวมสว่างวาบวิบระยับฉาย

แจ่มกระจายพรายพราวกลางชลา

ขึ้นฟุ้งฟุ้งฟุ้งระอองฝน

บ้างผุดพ่นฟองน้ำบ้างดำจร

ลอยสล้างกลางกระแสดลสลอน

ประชุมช่อนแฝงซลชนวนเวียน

จึงลอยเล่นเลียวลัดฉวัดเฉวียน

ตาสเตียรดูเพลิงจนเกินมา

โชดตะคุ่มเคียงเคียงเวียงรุกษา

จะแลขวากวันคลุ้มคลุ้มโพยม

๕. จินตนาการที่แปลกใหม่ เรื่องพระอภัยมณีมีความแปลกใหม่อีกหลายประการ ซึ่งถือได้ว่าเกิดจากจินตนาการของสุนทรภู่ เช่น ความใหญ่โตมโหฬารของเรือโจรสลัดหวัง สำเภาสะเทินน้ำ สะเทินบกของพราหมณ์โมรา ผ่นเทียมของพราหมณ์सानน ธนูซึ่งลั่นทีละเจ็ดดอกจวบถึงกลของพราหมณ์วีเชียร โต๊ะเคลื่อนที่ได้เองและดนตรีซึ่งบรรเลงด้วยการไขลานของนางละเวง และการลำเลียงทางอากาศที่ว่า

จึงให้พราหมณ์สามคนผูกกลว่า

ให้แปลงกายคล้ายฝรั่งขึ้นนั่งคาน

เชือกน้ำมันขันกว่านเป็นบ้านรัง

ให้หย่อนล่ำมข้ามภูเขาเข้าพารา

โพยมบนผ่นกลุ้มชะอุ่มหมอก

สายรอกยาวโรยผ่อนหย่อนทหาร

เจ้าพราหมณ์อ่านอาคมเรียกลมมา

ด้วยกำลังลมลิวปลิวเวหา

พอเวลาสิ้นม็องใต้สองยาม

ก็โรยรอกลงในวังใต้ทั้งสาม

จินตนาการเหล่านี้ต้องนับว่าเป็นความคิดก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เพราะในเวลาต่อมาเมื่อความเจริญทางวิทยาศาสตร์มีมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นความจริงได้ทั้งสิ้น ยิ่งไปกว่านั้นเรื่องพระอภัยมณียังประกอบด้วยจินตนาการที่สร้างขึ้นด้วยระบบสัญลักษณ์อันมีความหมายเกี่ยวข้องกับจุดสำคัญของเรื่องและตัวละคร กล่าวคือสุนทรภู่ใช้ทะเลและเพลิงเป็นสัญลักษณ์ของความว่าแห้ว อ่างวังตั้งได้กล่าวถึงทะเลและเพลิงไว้ดังนี้

เห็นกว้างขวางว่างไว้งโล่งละลิว

เกาะกระพุ่มคุ่มเคียงเวียงเรียงราย

แล่นออกจากปากอ่าวลมว่าวส่ง

ดูอังกว้างกลางทะเลว่าแห้วใจ

ให้หวิวหวิวหวนหวนมิ่งขวัญหาย

จะเหลียวซ้ายแลขวาก็น่ากลัว

สะบัดธงปลายปลิวหวิวหวิวไหว

ชลาลย์ลมคลื่นเสียงครืนครึก

นางสาวสาวชาววังนั่งชะเง้อ
ให้เปล่าตาว่าแห้วทะเลวน
ทั้งน้ำเขียวเกลียวคลื่นเสียงครืนครึก
บ้างคลื่นเหียนเวียนวังเข้าพังกัน
และ

พระเป่าเป่าเปิดเสียงสำเนียงเอก
ละห้อยหวนครวญเพลงบรรเลงลาน
ที่คลาดแคล้วแก้วตามาว้าแห้ว
บ้านนั้นน้องสองคนกับลูกน้อย
เรื่อยเรื่อยเฉื่อยวายุพัดแผ้ว
หอมรวยรวยชวยขึ้นวันฤทัย

ด้อยตะริดติดดีเจ้าพี่เอ๋ย
แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสุมาลัย
จุยฉายขึ้นวันรวยระทวยทอด
หนานน้ำค้างพร่างพรมลมรำเพย
เสนาะดังวังเวงเป็นเพลงพลอด
วิเวกแว่วแจ้วในใจจรูญจวน

แล้วขึ้นนั่งยังเก้าอี้เป่าเป่าแก้ว
ไอ้แสงทองส่องฟ้านภาลัย
ลมเฉื่อยเฉื่อยเรียวรินกลิ่นกุหลาบ
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน
เจ้าพี่เอ๋ยเคยเรียงอยู่เคียงข้าง
ไอ้ยามตื่นขึ้นแล้วนะแก้วดา
แม้เสรีจศิกติกดินยามตื่นหลับ
ห่างถนอมหอมอ่อนไม้ชื่นชวน
เวลาเช้าสาวหยุดก็สุดหอม
รสรื่นชื่นใจสิ่งใดเลย
อยู่บ้านถิ่นสิ้นทุกข์เป็นสุขสุด
สามภักดิ์เจ้านายไม่วายวัน

ตะลิ่งแลเกาะแก่งทุกแห่งหน
ดุมวิวนหมอกกลุ้มชะอุ่มควัน
ไม่รู้สีกสมประดีไม่มีขวัญ
ให้หวาดหวั่นวิญญูระอาใจ

เสนาะดังฟังวิเวกกังวานหวาน
ไอ้สงสารสุริย์ฉายจะบายคล้าย
ท้องทะเลแลเปล่าให้เศร้าสร้อย
จะล่องลอยไปอยู่หนตำบลใด
เหมือนเสียงแก้วกลอยจิตพิสมัย
เหมือนไกลไกลเข้ามาแล้วแก้วพี่เอ๋ย

จะละเลยเร็วร้อนไปนอนไหน
แม้เด็ดได้แล้วไม่ร้างให้ห่างเขย
จะกล่อมกอดกว่าจะหลับกับเขย
ใครจะเขยโฉมน้องประคองนวล
เสียงฉอดฉอดชดช้อยละห้อยหวน
เป็นความชวนประโลมโฉมวิณฑา

วิเวกแว่วแจ้วสำเนียงส่งเสียงใส

ดวงดอกไม้ชื่นช่ออรชร
ละอองอาบซาบทรวงดวงสมร
จะอาวรณ์ว่าแห้วอยู่เอกรา
จะอ้างว้างห่างเหินเสนาหา
จะลับหน้านี้ถึงคะนิงครวญ
ภิรมย์รับขวัญประคองครองสงวน
ไม่เหมือนนวลเนื้อหอมถนอมเขย
ไม่เหมือนกล่อมกลืนเกลี้ยงเคียงเขย
ไม่เหมือนเขยโฉมชื่นรื่นเย็น
มายงยุทธยากแค้นถึงแสนเชย
อยากไปเห็นถิ่นฐานบ้านเมืองเอย

จะเห็นได้ว่าสุนทรภู่ใช้ทะเลและเพลงปี่เป็นสัญลักษณ์แสดงความอ้างว้างว่าแห้วซึ่งเป็นจินตนาการอันสูงส่ง นอกจากนี้ยังมีสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่สุนทรภู่นำมาใช้อีกเช่นในบทอัครวรรยเป็นต้น เหล่านี้ทำให้เรื่องพระอภัยมณีมีความคิดเด่นจับใจผู้อ่านตลอดมา

คุณค่าทางคันความรู้

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสุนทรภู่เป็นผู้มีการศึกษาดี มีความรอบรู้ในด้านต่าง ๆ มากมาย และสุนทรภู่ได้ถ่ายทอดความรู้ของท่านไว้ในวรรณกรรมที่แต่งขึ้นมาด้วย ฉะนั้นวรรณกรรมของท่านจึงมีคุณค่าทางด้านความรู้ ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

ก. ความรู้เกี่ยวกับคติชาวบ้าน สุนทรภู่อ้างถึงความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านไว้ในวรรณกรรมหลายเรื่อง หลายแห่ง ดังนี้

๑. ความเชื่อ ในเรื่องการปลุกบ้านปลุกเรือนเชื่อว่าหากไม่ใส่บั้งลมจะทำให้ได้รับเคราะห์ ดังที่กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงตอนเดินทางผ่านชลบุรี ว่า

อันพวกเขาชาวประมงไม่โหยงหยิบ	ล้วนดินตึบปากกัตขัดเขมร
จะได้กินข้าวเซ้าก็ราวเพล	ดูจัดเจนโลดโผนในโคลนตม
จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาบ	แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
จะปลุกเรือนก็มีได้ใส่บั้งลม	ใครชินทำก็ระทมด้วยเพลิงลาม
ไอ้ดูเรือนเหมือนนอกเราไว้คู่	ผู้ใดดูจึงไม่ออกเอี่ยมสนาม
หรือต้องสาปบาปหลังยังติดตาม	ผู้หญิงงามจึงไม่มีปราณีเลย

ความเชื่อในเรื่องจักรวาลของชาวบ้านนั้น สุนทรภู่อ้างไว้ในนิราศคือเห็นว่า เมืองสวรรค์ตั้งอยู่บนยอดเขาไกรลาส มีป่าหิมพานต์อยู่ตรงเชิงเขา และในบ้านจะมีสัตว์นานาชนิดอาศัยอยู่

หรือไปปะพระอาทิตย์พิศวาส	ไปร่วมอาสน์เวชยันต์ผันผอง
หรือเมขลาพาชวนนวลละออง	เที่ยวลอลองเลียบบฟ้าชมสาก
หรือไปริมหิมพานต์ชานไกรลาส	บริเวณเมรุมาศราชสิงขร
หรือจะออกนอกเนมินท์อิสินทร	เที่ยวลอลยร่อนรอบฟ้าภลัย

ในนิราศวัดเจ้าฟ้าสุนทรภู่อ้างถึงเรื่องความเชื่อในการพิจารณารูปของเงาไม้ในยามวิกาลไว้ว่า

ถึงย่านขวางบางทะแยงเป็นแขวงทุ่ง	ดูแว้งว้างหว่างสะพานเป็นแฝกเฟือ
เห็นไรไรไม่พุ่มคลุมคลุมเครือ	เหมือนรูปเสื่อสิงโตรูปโคควาย
ท่านบิทรสอนหนูให้รู้ว่า	มันผินหน้าออกนั้นกันฉิบหาย
แม้ปากมันผันเข้าข้างเจ้านาย	จะล้มตายพรายพลัดเว้งคัทรอน

ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามนั้น ปรากฏอยู่ในเรื่องพระอภัยมณีหลายตอน เช่น เชื่อว่าวันสี่ค่ำ เป็นวันดีสำหรับการลาสิกขาบท และ เดือนสี่ขึ้นสิบห้าค่ำเป็นฤกษ์ครองเมือง ดังนี้

ฤกษ์วันสี่ค่ำเป็นอำมฤก

ใครบวชสี่ขึ้นสิบห้าค่ำใหม่

ฝ่ายฝรั่งสังฆราชพระบาทหลวง

ลงเลขดวงลักษณ์จันทร์คู่ชุนษา

จึงว่าเดือนสี่ฤกษ์เบิกกราชา

ขึ้นสิบห้าค่ำนั้นเป็นวันดี

เกี่ยวกับโชคกลางนั้น ในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่เมืองการเวกจะถูกชาวลังกาเผาอดวาย ได้ มีलगว้ายต่าง ๆ เกิดขึ้นแก่เจ้าเมืองการเวก ดังนี้

แสนวิโยคโศกทรวงโห้งวงเหงา

จนชูปศรว้าศรีหมองไม่ผ่องใส

ทั้งข้าเฝ้าท้าวพระยาเสนาใน

พลอยหม่นไหม้ใจศรว้าด้วยเจ้านาย

พวกห้ามแสนสุรางค์นางสนม

ไม่หิวผมผัดหน้าเกศาสยาย

ทั้งไพร่ฟ้าม้าช้างก็วางวาย

ฝูงวัวควายตายต้งทั้งธานี

สังตสันพิณพาทย์ระนาดฆ้อง

สยดสยองเย็นเยียบเงียบกรุงศรี

ครันกลางวันควันมัวทิวบุรี

กลางคืนมีดาวหางเป็นलगเมือง

อากาศลันครันครันเหมือนปืนก้อง

กาก็ร้องวาวาท้องฟ้าหลือง

อุกาบาดผาดพุ่งแสงรุ่งเรือง

ตกलगเมืองมีलगต่างต่างกัน

ความเชื่ออีกอย่างหนึ่งของชาวบ้านคือความเชื่อเรื่องว้ายเบ็ญจเพส ในเรื่องพระอภัยมณีกล่าว ถึงเคราะห์กรรมของคนว่า

ชั้นชาอย่างเข้ายี่สิบสี่เศษ

เบ็ญจเพสจึงต้องตกระทึกระเทิน

อังคารเข้าเสาร์ทับแทยับเย็น

ให้บังเอิญพรากพลัดพระภัสดา

๒. ตำแหน่งของสถานที่ต่าง ๆ สุนทรภู่ก็แทรกความรู้เกี่ยวกับตำแหน่งของสถานที่ต่าง ๆ

ไว้ในวรรณกรรมของท่านเสมอ เช่นในนิราศพระบาทเมื่อเดินทางผ่านสามเสนก็เล่าตำแหน่งของตำบล นี้ไว้ว่า

ถึงสามเสนแจ้งความตามสำเหนียก

เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี

ประชุมจุดพุทธรูปในวารี

ไม่คลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน

จึงสถาปนามสามแสนเป็นชื่อคั้ง

เออชาวกรุงกลับเรียกสามแสนสิ้น

นี้หรือรักจะมีนาเป็นราคิน

แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ

ในนิราศพระบาทเช่นกัน เมื่อผ่านสถานที่ซึ่งเรียกว่าเขาขาด สุนทรภู่อธิบายถึงตำแหน่งว่า

ถึงเขาขาดพี่ตามถึงนามเขา

ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังที่กัฐชา

ว่าเดิมรถศกัณฐ์เจ้าลังกา

ลักสี่ตาโถมฉายมาท่ายรถ

หนีพระรามกลัวจะตามมาถูกรบ
ศิลาแตกแหลกลงด้วยกรวด

กงกระแทบเขากะกระจายทลายหมด
จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน

ในนิราศสุพรรณ สุนทรภู่กล่าวถึงตำนานของตำบลเขาควายและตำบลบ้านทิงไว้ดังนี้

เขาควายรายร่องนิ้ว
ว่าพญาพาลีทยาน
ศิระกระบือกระบาน
นึกเช่นเป็นรอยนิ้ว

นิทาน นานเอย
ยุทธพิลว
บงบง ยงแฮ
เหนียวแน่นเห็นรอย

ผู้เฒ่าเล่าเรื่องหย่าน
ท้าวอุทองมาถึง
แวะขอเชือกหนึ่งซึ่ง
สาปย่านบ้านเขตคู้ง

บ้านทิง
ถิ่นคู้ง
เขาไม้ ไร่แฮ
คู้ทิงทิงแปลง

เมื่อผ่านบ้านบางนายไกร สุนทรภู่ได้เล่าเรื่องไกรทองไว้ในนิราศพระปฐมว่า

บางนายไกรไกรทองอยู่คลองนี้
ไปเช่นฆ่าชาละวันให้พลันตาย
ได้ครอบครองสองสาวชาวพิจิตร
เหมือนตัวพินได้ครองแต่น้องยา

ชื่อจึงมีมาทุกวันเหมือนมันหมาย
เป็นเลิศชายเชี่ยวชาญผ่านวิชา
สมสนิทนางจรเข้เสนาหา
จะเกอหน้าฟางามขึ้นครามครัน

และเมื่อถึงตำบลโพเตี้ยก็มีเรื่องพระยาหงษ์พระยาพาน สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระปฐม
ตอนหนึ่งว่า

ถึงโพเตี้ยโพเตี้ยเหมือนคำกล่าว
เป็นเรื่องราวเจ้าฟ้าพระยาพาน
แล้วปลุกพระมหาโพธิ์บนโขดใหญ่
อันแท้จริงสิ่งไรเห็นไกลตา

แต่โตราวสามอ้อมเท่าพ้อมसान
มาสังหารพระยาหงษ์องค์บิดา
เผอญให้เตี้ยดำเพราะกรรมหนา
เขาเล้ามาพิกี้เล่าให้เจ้าฟัง

แล้วสุนทรภู่ก็เล่าเรื่องพระยาหงษ์พระยาพานไว้ในอีกตอนหนึ่งของนิราศพระปฐมว่า

ด้วยเดิมเรื่องเมืองนั้นถวัลยราช
เอาพานทองรองประสูติพระบุตรา
พอไหวทยร้ายกาจไม่พลาดเพลิง
พระยาหงษ์ส่งไปให้นายพราน
ยายหอมรู้จักไปเอาไว้เลี้ยง

เวียงพระญาติพระยาหงษ์บวงศา
กระทบหน้าแต่น้อยน้อยเป็นรอยพาน
ผู้ใดเลี้ยงลูกน้อยจะพลอยผลาญ
ทั้งที่ธารน้ำใหญ่ยังไม่ตาย
แกร่ก็เพียงลูกรักไม่หักหาย

ใครถามได้ไม่แจ้งให้แพร่พราย
 ครั้นเติบโตใหญ่ได้วิชาตาปะขาว
 วิชาผูกพันภพพนธ์มันต์จิ้งง้ง
 พระยากลงมาจับก็รับรบ
 ฝ่ายท้าวพ่อมรณาพระยาพาน
 เข้าหาพระมเหสีเห็นมีแผล
 เธอรู้ความถามไถ่ได้สำคัญ
 ครั้นถามไถ่ยายหอมก็ยอมผิด
 เธอโกรธข่าวยายนั้่นวายชนม์
 แทนคุณตามความรักแต่หักว่า
 ที่ตายตายหมายนั้กเป็นหลักประกัน
 จึงสำเหนียกเรียกย่านบ้านยายหอม
 ครั้นเสร็จสรรพกลับมาหาอาจารย์
 จึงทำเมรุเกณฑ์พลพลรบ
 แล้วปลดเปลื้องเครื่องษัตริย์ขัตติยา
 กับธาตุใส่ในดรุบรจูไว้
 จึงเลื่องลือชื่อว่าพระยาพาน

ลูกผู้ชายขึ้นชิตสู้ปีดบัง
 แก่เป็นชาวเชิงพนมอาคมขลัง
 มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร
 ดิกระทับทัพย่นถึงชนสาร
 จึงได้ผ่านภพตุงกรุงสุพรรณ
 จึงเล่าแต่ตามจริงทุกสิ่งสรรพ
 ด้วยคราวนั้นคนเขารู้ทุกผู้คน
 ด้วยปกปิดปฏิเสธซึ่งเหตุผล
 จึงให้คนก่อสร้างพระปรางค์ประโชน
 ต้องเช่นฆ่ากันเพราะกรรมเหมือนคำโหร
 แด่ก่อนโพ้นพันมาเป็นช้านาน
 ด้วยเดิมจอมจักรพรรดิอริษฐาน
 เหตุด้วยบ้านนั้นมิเนนศิลา
 ปลงพระศพพระยาทรงพร้อมวงศา
 ของบิดามารดรแต่ก่อนกาล
 ที่ถ้าได้เนนพนมประสมสถาน
 ผู้สร้างชานเชิงพนมประชมทอง

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่เล่าตำนานเมืองปทุมธานีหรือสามโคกไว้อย่างสอดคล้องกับเรื่อง
 จริงว่า

พอเลยนาคบากข้ามถึงสามโคก
 ถามบิดาว่าผู้เฒ่าท่านกล่าวไว้
 หวังจะไว้ให้ประชาเป็นค่าจ้าง
 พอทำกินสิ้นบุญไปสูญลับ
 จึงที่นี้มีนามชื่อสามโคก
 ครั้งพระโกศโปรดปรานประทานแปลง
 ชื่อปทุมธานีที่เสด็จ
 รับส่งตรงนี้ที่สำนัก

เป็นคำโลกสมมุติสุดสงสัย
 ว่าท้าวไทพระอยู่ทองเชือกองทรัพย์
 ด้วยจะสร้างบ้านเมืองเครื่องประดับ
 ทองก็กลับกลายสิ้นเป็นดินแดง
 เป็นคำโลกสมมุติสุดแถลง
 ที่ตำแหน่งมอญมาสามภักดิ์
 เดือนสิบเอ็ดบัวออกทั้งดอกฝัก
 พระยาพิทักษ์ทวยหาญผ่านพารา

สุนทรภู่เล่าเรื่องพระปฐุเถาแก่งแห่งวัดพนันเชิง อยุธยาไว้ในอีกตอนหนึ่งของนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า

มีศาลาทำน้ำดูน้ำขึ้น
บิดาพร่ำว่าเล่าให้เข้าใจ
ถ้าบ้านเมืองเคื่องเข็ญจะเป็นเหตุ
แม้ันพาราผาสุกสนุกสบาย
แต่เจ็ดบ้านย่านน้ำก็นับถือ
ด้วยขนบานการได้ตั้งใจจง
แล้วก็ว่าถ้าใครน้ำใจบาป
ตรงหน้าทำสาชลเป็นนวนวิ

ร่วมระรินรูกขนาน่าอาศัย
ว่าพระใหญ่อย่างเยี่ยงที่เสียดาย
ก็อาเพศพังหลุดทรุดสลาย
พระพักตร์พรายเพราพริ้มดูมองค์
ร้องเรียกชื่อว่าพระเจ้าปู่เฒ่าก่ง
ฉลององค์พุทธคุณกรูณัง
จะเข้ากราบเกรงจะทับต้องกลับหลัง
ดูพลังพลังพลังเชียวน่าเสียดใจ

๓. นิทาน ชาวบ้าน สุนทรภู่แทรกนิทานเรื่องกระต่ายกับจระเข้ไว้ในเรื่องลักษณะวงศ์
ตอนลักษณะวงศ์พานางเกสรไปเมือง ระหว่างทางนางเกสรถามว่าเหตุใดกระต่ายจึงไม่ลงไปกินน้ำในบ่อ
หรือในสระเหมือนสัตว์อื่น ๆ

พระสดับวาทีนุพิณถาม
นี่แน่นอนพี่จะเล่าให้เข้าใจ
ตะเข้มันแลเห็นเข้มันหมาย
ก็โผล่ โพล่งพังพาบแล้วคาบพา
กระต่ายน้อยนึกฉลาดคิดว่า
ร้องฮือฮืออกุไม่ควรมคำรามครวญ
ถ้าเอ็งร้องฮ่าฮ่าแล้วข้ากลัว
ตะเข้โตโง่งเง่าเขลาปัญญา
ครั้นร้องฮ่าอ้าปากไม่ทันหับ
อ้ายกุมภิลสันชาตออกทันที
ตั้งแต่นั้นกุมภีไม่มีสัน
จึงสู้กินน้ำค้างอยู่กลางไพร

จึงแจ้งความตามสารบูรณไช
กระต่ายไพรเดมิลงกินคงคา
พอกระต่ายลงกินที่ตีนท่า
คำรามว่าฮือฮือกระหิมครวญ
เหวยกุมภายาคิดให้ผิดผวน
ไม่เห็นควรถกัวเกรงเท่าข้าตี
พ่อทูนหัวลูกขอวานอย่าว่า
ก็ร้องฮ่าขึ้นเห็นว่าเป็นดี
กระต่ายผลับโตโตโพล่งไชยงหนี
ด้วยต้องผีเท้าตีบกระต่ายไพร
กระต่ายกลัวกุมภีไม่ลงได้
จะเท็จจริงอย่างไรไม่รู้เลย

ในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่ได้เล่าเรื่องกำเนิดของข้าวซึ่งออกทรงเป็นข้าวสารแทรกไว้ว่า

อันเกาะแก้วพิสดารสถานนี้
แต่คราวหลังครั้งสมุทโคคม
เชอทำไร่ ไร่ที่ริมภูเขาลวง
ได้สืบพืชขี้ค้อยู่แต่บูรณ

โภชนาสาธิตก็มีดม
มาสร้างสมสิกขาสมาทาน
ครั้นแตกรวงออกมาเล่าเป็นข้าวสาร
จงคิดอ่านเอาเคี้ยวมาเกี่ยวไป

เมื่อตอนที่พระอภัยมณีเข้าไปฆ่านางผีเสื้อสมุทรแล้วเอาไฟเผาไหม้ มีเทวดาออกมาห้ามไว้ แล้วเล่าเรื่องนางผีเสื้อสมุทรให้พระอภัยมณีฟังว่า

ฝ่ายมหิงษ์สังขรวเทวราช
เป็นเรื่องลึกลับดำบุรพอนันต์
นางผีเสื้อเมื่อแต่ก่อนเป็นก้อนหิน
นางอสุรชาติก่อนได้พรชัย
แล้วขึ้นจากปากผิงมหรณพ
ต้องไฟกรดหมดให้หม้ทั้งกาย
กับดวงใจไม่ดับไปกลับชาติ
ถูกไอน้ำซำได้ไอแผ่นดิน
เป็นหน้าตาขาแข้งอันแรงฤทธิ์
นับอนันต์วันคืนได้หมื่นปี
ขึ้นต้องแสงพระอาทิตย์ยังฤทธิ์กล้า
ได้เป็นใหญ่ในแม่น้ำโนมาน
ซึ่งเข้าผีเสื้อเนื้อเป็นหิน
แม้เผ่าจิปตางด้วยธาตุไฟ
ถึงฆ่าที่นั่นได้ก็ไม่ม้วย
ต่อเพลิงกาฬผลาญพิภพจบสกล

จึงประกาศเล่าตามเนื้อความหลัง
แต่ครั้งตั้งฟ้าทะเลเมรุไกร
อยู่กระสินธุ์สมุทรมหาศาลไหล
ถอดดวงใจฝากแฝงแห่งศิลา
ไปรุกรบพระเพลิงที่เชิงผา
ยังแต่ว่าอายุสุรินทร์
เป็นปีศาจสังขรณกับก้อนหิน
บันดาลหินนั้นให้งอกออกทุกที
ด้วยพระอิศรารักษ์พระลักษมี
จึงเป็นผีเสื้อสมุทรผุดทยาน
ปราบบรรดาพวกปีศาจด้วยอาญา
ใครล้างผลาญชีวิตไม่บรรลัย
เพราะสุดสิ้นวาโยอาไปไหล
จะคืนโล่กินมนุษย์ปลุกชน
เพราะเหตุด้วยกำเนิดเกิดหลายหน
จึงสิ้นชนม์ชิวานิคาลัย

อีกตอนหนึ่งในเรื่องพระอภัยมณี พระโยคีได้เล่าเรื่องเมืองจมให้สุดสาครฟัง ดังนี้

โยคีครุผู้เฒ่าจึงเล่าเรื่อง
เพราะพราภพระโคดมจึงจมนไป
เมื่อแรกล่มสมเพชพวกมนุษย์
พลไฟไม่น้อยสักร้อยล้าน
แม้เรือซัดพลัดเข้ามาเหล่านี้
อย่ารอรังบึงอาจจะพลาดเพลง

นี่คือเมืองท้าวปักกภาษาไสย
เห็นแต่ใบเสมามาช้านาน
มาม้วยมุดมรณาหนักหนาหลาน
อดอาหารหิวตายจึงร้ายแรง
เป็นเหยื่อผีพวกมันลั่นขันแข่ง
ออกกำแพงไปเสียเจียวประเดี๋ยวนี้

เรื่องผลประหลาดซึ่งผู้ชื่อนกลางป่าที่มีชื่อว่านมพระธรณี หรือ ดินถนัน นั้น สุนทรภู่เล่าไว้ในเรื่องพระอภัยมณี ตอนนางละเวงหนีพระอภัยมณีเข้าไปในป่าแล้วพบผลชนิดนี้ ว่า

ฝ่ายอารักษ์ศักดิ์สิทธิ์สถิตสถาน
 ลูานันหรือชื่อวานมพระธรณี
 ผูกสัตว์ไพโรไดยินทั้งกลิ่นหอม
 ด้วยหวานเย็นเห็นประเสริฐเลิศกำลัง
 อายุนั้นชุ่มเป็นหนุ่มสาว
 ถึงแก่เฒ่าเข้าเรือนสามร้อยปี
 ทั้งเนื้อหอมกล่อมกลิ่นระรินริน
 เราได้กลิ่นดินถนนให้รัญจวน
 ให้อยู่เฝ้าเขาอังกาศชาติศรีขิง
 ต่อได้กินดินถนนเมื่อวันใด

จึงแจ้งการกับวันพามารศรี
 ถึงพันปีผูกขึ้นเหมือนปั้นตั้ง
 มาพริ้งพร้อมเพราะจะกินถวิลหวัง
 กำจัดทั้งโรคาไม่รำคิ
 ผิวนั้นราวกับทองละอองศรี
 ก็ไม่มีมีวหมองละอองนวล
 เป็นที่ชื่นเซยบุรุษสุดสงวน
 ด้วยธูระพระอิศวรเธอสาปไว้
 สุดจะหลีกเลียงกรรมจะทำไฉน
 จึงจะได้เต็มกายสบายบาน

ข. ความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม วรรณกรรมของสุนทรภู่
 ให้ความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมหลายประการ คือ

1. การแต่งกาย สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องการแต่งกายของคนสมัยนั้นไว้ว่า ชายจะนุ่งโจง-
 กระเบน ทนึ่งถ้าเป็นชาววังก็ห่มผ้าสะไบ ส่วนชาวบ้านจะแต่งตัวอย่างทะมัดทะแมง คือห่มตะแบงมาน
 สาวชาววังจะใช้ขนเม่นสอยโรผมให้เวียบร้อย และเครื่องเสริมความงามอีกอย่างหนึ่ง นอกจากแป้ง
 ก็คือขมิ้น ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระบาท ว่า

สงสารนางสาวในทีไปด้วย	ทั้งไถด้วยเครื่องแต่งแป้งขมิ้น
หวีกระจกตกแตกกระจายดิน	เจ้าของผินหน้าหน้าตาคลอ

สำหรับหญิงชายชาวมอญนั้นก็มิลักษณะการแต่งกายดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ใน นิราศภูเขาทอง
 และนิราศวัดเจ้าฟ้า คือ

ถึงเกวียนบ้านมอญแต่ก่อนเก่า	ผู้หญิงเกล้ามวยงามตามภาษา
เดียนมอญตอนโรจุกเหมือนตุ๊กตา	ทั้งผัดหน้าจับเขม่าเหมือนสาวไทย

และ

ได้รู้เรื่องเมืองประทุมค้อยชุ่มชื่น	ดูภูมิพันวัดบ้านขนานหน้า
เห็นพวกชายฝ่ายมอญแต่ก่อนมา	ล้วนสักขาเขียนหมึกจารึกพง
ฝ่ายสาวสาวเกล้ามวยสวยสะอาด	แต่ชยาตอยุ่ว่านุ่งผ้าถุง
ทั้งห่มผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง	ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมลงกรอมดิน

สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องการแต่งกายของกษัตริย์ไว้อย่างค่อนข้างละเอียดในนิทานเรื่องพระเอกภยมณี กล่าวคือพรรณนาเครื่องประดับแต่ละชิ้นอย่างถี่ถ้วน และกล่าวถึงการแต่งกายในโอกาสต่างๆ ซึ่งไม่เหมือนกันทั้งแบบและสี เช่นการแต่งกายของสินสมุทรเมื่อคอนเดินทางไปเยี่ยมพระอัยกาที่เมืองรัตนา สุนทรภู่อธิบายว่า

พลางมุ่นเกล้าเกล้าให้พิน้อง	นุ่งยกทองเทพพนมดูคมขำ
เข็มขัดเพชรเจ็ดกระหวัดคาดประจำ	ลูกปะหล่ำลงยาราชาชาติ
ทองพระกรซ้อนนวมสวมพระหัตถ์	เนาวรัตน์รำค่ากรุงศรี
สังวาลแววแก้วเก้งเพชรมณี	ผูกวลีลายลอยลั่นพลอยเพชร
ขำมรงค์ทรงรายพรายพระหัตถ์	แจ่งจรัสรุ่งแววลั่นแก้วเก้ง
กรรณเจ็ยกจรซ้อนกุดันกัลเม็ด	ใส่เกือกเพชรเพทายริมรายพลอย

ชุดสาครเมื่อตอนอยู่เมืองการเวกก็มีเครื่องทรงงดงามไม่แพ้ของสินสมุทรดังที่กล่าวมาแล้ว คือ

สองกษัตริย์จัดแจงแต่งประดับ	ใส่สร้อยทับทรวงสังวาลประสานสาย
คาดบันเหน่งเปล่งเม็ดเพชรเพทาย	ส่องพรายพลอยวามอร่ามเรือง
แล้วให้อย่างช่างชฎามาประดับ	เอาแก้วแกมแซมกับหนังเสือเหลือง
มงกุฎกลายเป็นลายจิบกลีบมะเฟือง	ประดับเนืองแนบเสียดกรเจ็ยกจอน
พระพาหาพาหุรัดกระจัดแจ่ม	ลั่นนิลแนมเนาวรัตน์ประภัสสร
แล้วสวมสร้อยนวมรองทองพระกร	สลับซ้อนแสงแก้วดูแพรวพราย
ขำมรงค์แววขาวเขียวขาวเหลือง	อร่ามเรืองนิ้วพระหัตถ์จรัสฉาย
ใส่เกือกทองรองบาทแล้วนาฏกราย	พระผืนผายพามาจับบัลลังก์รัตน

และตอนที่นางเกษราจะเข้าพิธีอภิเษกกับศรีสุวรรณนั้น สุนทรภู่อธิบายถึงเครื่องทรงของนางไว้ ดังนี้

สีพี่เลี้ยงเคียงองค์ประจงจัด	คาดเข็มขัดกัลเม็ดเพชรประดับ
ห่มสะไบรวทองมีรองขับ	สอดสังวาลบานพับประดับพลอย
ทั้งสร้อยนวมสวมพระศอสอดอ่อน	ทองพระกรแลกระจ่างอย่างหึงห้อย
ขำมรงค์เรือนแก้วทั้งเพชรพลอย	ดูเรียบร้อยนิ้วพระหัตถ์จรัสเรือง
ทรงมงกุฎบุตรีมณีประดับ	กระจ่างจับผุดผ่องละอองเหลือง

๒. หลักธรรมทางศาสนา ในเรื่องพระเอกภยมณี สุนทรภู่ได้สอดแทรกความรู้เรื่องหลักธรรมของพุทธศาสนาเอาไว้โดยหยิบยกขึ้นมากล่าวให้เข้าใจง่ายและจำง่าย เช่นตอนที่โยคีสั่งสอนนางผีเสื้อก็กล่าวว่า

จงตัดบ่วงหวงโยอาลัยลาญ
ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมทำให้วุ่น
เห็นมิได้ ไปอยู่เป็นคู่ชวย
อย่าควรคิดติดตามด้วยความโกรธ
จงยับยั้งฟังคำอุปราพัน

อย่าปองผลบุญลูกผิวของตัวเลย
จึงตั้งบุญวาสนาสีกาเอ๋ย
ด้วยสองเกยปลูกเลี้ยงกันเพียงนั้น
จะเป็นโทษกับสีกาเมื่ออัสัญ
ไปสวรรคันฤพานสำราญใจ

พระอภัยมณีเทศน์โปรดนางผีเสื้อเมื่อตอนที่นางมาอ่อนวอนให้พระอภัยมณีกลับไปอยู่กับนาง
ตามเดิมว่า

จงฟังธรรมคำนับดับโมโห
แล้วทรงเดชเทศนาภาษาไทย
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส
ครั้นระงับดับขันธสันดาน
อย่าลุ่มหลงจงอุตส่าห์รักษาศีล
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคิดอุบาย

ให้โทษสร้างเสื่อมค่อยเสื่อมใส
ด้วยความในโลภก็ยี่ประการ
ที่ฤหัสถ์หวงแหนไม่แก่นสาร
ย่อมสาธารณเปื่อยเน่าเสียเปล่าตาย
ให้เพิ่มบุญใหญ่ไปตั้งใจหมาย
จะจำตายตกนรกอเวจี

อีกตอนหนึ่งที่มีการแสดงหลักธรรมอย่างค่อนข้างละเอียด คือตอนที่โยคีเทศนาให้บรรดา
กษัตริย์ซึ่งกำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ถึงขั้นแตกหักได้เกิดความสามัคคีปรองดองเลิกอาฆาตมาดร้ายต่อกัน
ท่านเทศน์ว่า

คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้
ความตายหนึ่งฟังให้เห็นเป็นประธาน
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขารื้อ
หนึ่งทำชั่วคู่เขาเล่าสามก
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท
ใครสัตย์ซื่อถ้อมันในขันดี
อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท
เหมือนคูดมวงเกี่ยวนวนเวียนไป

ย่อมเฝ้าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
หวังนิพพานพันทุกข์สนุกสบาย
เพราะโลภก็ยี่ตนหาพาฉิบหาย
จะตกอบายภูมิขุมนรก
มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
จะตายตกในกะทะอเวจี
ใครทำชาติศีลห้าสิ้นราศี
จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ
นึกว่าชาติก่อนกรรมทำใจ
อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น

ก่อนที่พระอภัยมณีจะออกบวชก็ได้สั่งสอนลูกหลานไว้ ซึ่งนับได้ว่าเป็นความรู้เรื่องหลัก-
ธรรมของพุทธศาสนาอย่างดียิ่ง คือ

ทรงแก้ไขในข้อพระบรมมัตถ์
 ย่อมสะสมถมจกัหวัดปฐพี
 พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกขรื้อน
 สันถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย
 ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง
 เป็นผัวเมียเคลียดลอคร์นมรณา
 จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์
 เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน

วิสัยสัตว์สันพิภพล้วนศพลี
 โพรผู้ตักที่เป็นคนไม่พ้นตาย
 เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
 มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือโนโรคา
 ด้วยรูปทรงกลมเล็ท้เส่นหา
 ก็กลับว่ามีสวางเห็นห่างกัน
 เป็นสันโคกสันสุตมณุษย์สวรรค
 เหลือจะนับกับกัลป์พุทธันดร

๓. พธิกรรม สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องพธิกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นพธิของพราหมณ์ เช่นตอนอภิเชกษาศุสศากรกับนางเสาวคนธ์ มีดังนี้

ได้เวลาพิรธังติมธองฤกษ์
 บันเตาะวัดังกังวานขานดนตรี
 ปุโรหิตติดแ่วนวิเชียรเทียน
 โหมพิณพาทย์ฆาตมธองก้องลังกา

พฤดาเฒ่าเข้าเบิกขวัญบายศรี
 พวกโหรตีมธองไท่ก้องโลกา
 จุตเพลิงเวียนวนซ้ายไปฝ่ายขวา
 แตรฝรั่งม้งค่างกลองมลายู

ตอนทำพิธีอภิเชกษาศุสศากรในครองเมืองรมจักร พราหมณ์ได้เตรียมเครื่องประกอบ พิธีไว้ ดังนี้

ฝ่ายขุนนางต่างทำทุกตำแหน่ง
 พระที่นั่งตั้งแท่นทองประไพ
 ราชวัตรฉัตรสุวรรณเป็นหลั่นลด
 บายศรีแก้วบายศรีทองสองสำรับ
 มีพานทองรองพระแสงสำหรับบุษ
 ทั้งแก้วทองกองเรียงอยู่เคียงกัน

ให้ตกแต่งปราสาททองอันผ่องใส
 เอาหนั่งไกรสรราชมาลาดทับ
 พระเต้าตั้งสังข์กรตเตรียมสำรับ
 เครื่องค่านับเทวาบุษายัญ
 อัญญาอาวุธทุกสิ่งสรรพ
 แล้วบักกันเศวตฉัตรจรัสเรือง

ต่อจากนั้นได้กล่าวถึงการทำพิธีของพราหมณ์ว่า

แล้วชวนองค์พงศ์กษัตริย์ชิตยา
 จึงให้ศรีสุวรรณวงศ์เข้าสรงชล
 สะพรั่งพร้อมโหราพฤดาจารย์
 ศรีสุวรรณอัครลีเข้าที่สรง
 พราหมณ์ก็อำนมนต์พราหมณ์ตามธรรมเนียม

เสด็จมาพระโรงรัตนัชชาวล
 ในมณฑลมูรธากระยาสนาน
 พนกงานเครื่องสำอางมาวางเตรียม
 สำอางองค์มุคผ่องละอองเอี่ยม
 นำนมนต์เบี่ยมปากสังข์ค่อยหลังสั่ง

ชาวประโคนต่างประโคนเสียงโครมครืน
น้ำกุหลาบอาบอบตรลบองค์
สร้อยสังวาลบานพับประดับเพชร
ครันเสวีจสามพราหมณ์พี่เลี้ยงเคียงศิลา

พระทรงยี่นผลัดผ้าภูษาสรง
พระสอดทรงเครื่องกษัตริย์ขัตติยา
มงกุฎเก็จแก้วแก้ววาวเวหา
มาเฝ้าผ้าบาทหงส์พระทรงธรรม

สุนทรภู่กล่าวถึงพิธีฝังศพเจ้าลังกากับอุศเรนไว้อย่างค่อนข้างละเอียด นับเป็นความรู้เรื่อง
พิธีกรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ

พนักงานการสำหรับประดับศพ
อันเยี่ยงอย่างข้างฝรั่งเกาะลังกา
ก็ต้องมีที่ตายไว้ท้ายปราสาท
เป็นห้องหับลับลึกลับกำบัง
ใครบรรลยไปบอกพระบาทหลวง
มิได้ขวางทางเช่นเป็นสำคัญ
ว่าเกิดมาสามัญคนทั้งหลาย
ครันตัวตายภายหลังฝังอินทรี
วิสัยเห็นว่าให้ไปสวรรค์
อันอินทรีชีวิตพลอยติดไป
จึงฝังฝังฝังดินซึ่ฟ้า
ว่ารูปเหมือนเรือนโรคโสโครกครัน
เทศนาหน้าศพจบแล้วสวด
ให้เฝ้าพงศังสานรากร
ครันสวดจบศพใส่ไว้ในถุ่
อ่านหนังสือถือเทียนเวียนระวัน
ค่อยเดินตามขำหลังคนทั้งหลาย
บาทหลวงพระประพราต์ว่าน้ามนต์
หกศิระเขาศพใส่หลุมตรู
พระบาทหงส์ตรงฟ้าศิลาทับ
ให้ลูกหลานหว่านเครือและเชื้อสาย
ให้กราบลงตรงบัลลังก์ตั้งบูชา

ก็แต่งครบเครื่องอร่ามตามภาษา
ทั่วพระยาอยู่ปราสาทราชวัง
สำหรับบาทหลวงจะได้เอาไปฝัง
ถึงฝรั่งพลเรือนก็เหมือนกัน
มาควักดวงเนตรให้ไปสวรรค์
ขึ้นแปลธรรมเทศนาตามบาลี
มีร่างกายก็ลำบากคือซากผี
เอาเท้าขึ้นนั้นด้วยอันใด
ว่าเท่านั้นนำเดินดำเนินได้
ครันเท้า่างทางไหนไปทางนั้น
ให้บาทหาเยี่ยงอย่างไปทางสวรรค์
ให้สูญลับกับกลับพุทธันดร
พวกนักบวชบาทหลวงทั้งปวงสอน
นั้นมานอนคว่ำเรียงเคียงเคียงกัน
บาทหลวงนั่งห่มดำนำไปสวรรค์
ลูกศิษย์นั้นแบกผีทั้งสี่คน
ที่นอนรายเรียงขวางกลางถนน
ตลอดจนห้องฝังกำบังลับ
แต่พอจุศพตุงเหมือนปรุ่ปรับ
เครื่องค่านับนั้นก็ตั้งหลังศิลา
ได้ถวายข้าวตอกบอกบุญผา
เหมือนกราบผ้าพระบาทไม้ชาดวัน

ก. ความรู้เกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองและสังคม สุนทรภู่กล่าวถึงสภาพบ้านเมือง ผู้คน และสังคมไว้ในวรรณกรรมของท่านหลายเรื่อง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เรื่องดังกล่าวได้เป็นอย่างดี อาทิ

๑. การประกอบอาชีพของชาวบ้าน ชาวบ้านในสมัยนั้นทำมาหากินกันตามที่สภาพแวดล้อมจะอำนวย เช่นถ้าอยู่ฝั่งทะเลที่เป็นชายเลนก็เกี่ยวเก็บหอยโดยใช้วิธีตีบกระดาน ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน	ตีบกระดานถือตะกร้าเกี่ยวหาหอย
ดูแลล่อล่องล่องแล่นแฉลบลอย	เอาขาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน
อันพวกเขาชาวประมงไม่หยิ่งหยิบ	ลั่นดินตีปากกักตักชดเชมร
จะได้กินข้าวเข้ากร้าวเพล	ดูจัดเงินโลดโผนในโคลนตม

ในนิราศเมืองแกลงเช่นเดียวกันที่สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ และอาชีพของพวกส่วย ดังนี้

ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุดหาด	เลียบลิลาศขึ้นตามช่องที่คลองขวาง
ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง	เห็นฝูงนางสานเสื่อนั้นเหลือใจ
แต่ปากพลอดมือสอดชดชุกขยิก	จนมือหงิกงอแงไม่แบได้
เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร	เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน
พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน	ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน
มุงด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล	ไม่มีคนแล้วก็มีวันหลังคาวง
ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคี่	ดูก็ดีเร็ววัดไม้ขัดขวาง
เวลาค่ำลาเหลือด้วยเสือกวาง	ปีนมาข้างเรือนเหย้าที่เรือนอน

พวกที่มีอาชีพทางลักขโมยในสมัยนั้นก็ยังมี ใช้น้อย ประกอบกับสภาพบ้านเมืองยังรกร้างอยู่มาก ทำให้การเดินทางไม่สู้จะปลอดภัย ดังที่สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศภูเขาทองว่า

คูห่าย่านบ้านช่องทั้งสองฝั่ง	ระวังทั้งสัตว์น้ำจะทำเข็ญ
เป็นที่อยู่ผู้ร้ายไม่วายเว้น	เที่ยวซ่อนเร้นดีเรือเหลือระอา

และ

ประมาณสามยามคล้าในอัมพร	อ้ายโจจรู้อัจฉริยเข้าลวงเรือ
-------------------------	------------------------------

๒. ความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านในสมัยนั้น ส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ เช่นการทรงเจ้าเข้าผี การทำเสน่ห์ เชื่อในเรื่องความฝันและโชคกลางต่าง ๆ สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลงตอนที่ท่านไปลัมเจ็บบอยู่ที่นั่น ชาวบ้านก็ว่าเป็นเพราะถูกกระทำ

จนเดือนเก้าเข้าค้ำยั้งพร้าฝน
ยั้งวงเหงาเศร้าซ้าระกำใจ
ให้เคลิ้มเคลันเห็นปีศาจประหวาดหวน
ท่านบิดาหาผู้ที่รู้มนต์
หลงละเมอเพื่อพูดกับผีสาว
แต่หมอเฒ่าเข้าปัดชะงัดนัก
ให้คนทรงลงผีเมื่อพี่เจ็บ
ไม่งอนง้อขอสู้อำนาจเขา
ครั้นตาหมอขอโทษก็โปรดให้
แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวมด
ตอนหนึ่งในนิราศพระประธม

ทุกตำบลบ้านกร่ำล้วนน้ำไหล
จนล้มไช้คิดว่ากายจะวายชนม์
อินทรีย์สันเศียรพองสยองขน
มาหลายคนเขาก็ว่าต้องอาร์กซ์
ที่เคียงข้างคนผู้ไม่รู้จัก
ทั้งเช่นนั้นก็หลายวันค่อยบรรเทา
ว่าเพราะเก็บดอกไม้ที่ท้ายเขา
ท่านปู่เจ้าคุมแค้นจึงแทนทด
ที่จริงใจพี่ก็รู้อยู่ว่าปด
จึงสู้อดนิ่งไว้ ในอุรา
สุนทรภู่กล่าวถึงความเชื่อเรื่องเจ้าเรื่องผีของชาวบ้านไว้

ด้วยความเห็นใจว่าที่ต้องเป็นเช่นนั้นก็เพราะชาติที่พี่ทางใจ

ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของชาวบ้าน
เห็นคนทรงปลงจิตอธิษฐาน
ซึ่งทำปดมดท้าวว่าเจ้าช่วย
อันเจ้าผีนั่งรับก็กลับกลาย
แต่บ้านนอกคอกนาอยู่ป่าเขา
เหมือนถือเพื่อนเพื่อนหล่งว่าทรงดี

บวงสรวงศาลเจ้าผิบายศรีตั้ง
ให้คนทั้งปวงหลงลอยบาย
ไม่เห็นด้วยที่จะได้ตั้งใจหมาย
ถือเจ้านายที่ได้ฟังจึงจะดี
ไม่มีเจ้านายจึงต้องฟังผี
ไม่รู้ที่ได้แล้วเจ้าแก้วตา

ในเรื่องพระอภัยมณีก็มีอยู่หลายตอนที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ของคนในสมัยนั้น เช่นเมื่อตอนเรือของท้าวสิลราชถูกพายุพัดหลงทาง ก็ต้องทำพิธีทรงเจ้าเข้าผีเพื่อถามหนทาง สุนทรภู่บรรยายอาการของคนทรงตอนผีเข้าว่า

พอเจ้าเข้าขวัญนายให้กายสัน
นุ่งลอยชายกรายมาหน้าบัลลังก์
เห็นไก่อติบหีบปีกฉีกกระซาก
หัวเราะเรอเอออเจ้าให้เรามา
ตอนที่พระอภัยมณีหลงรูปนางละเวง

ลูกถลันเหลืออกตาเหมือนบ้าหลัง
ขึ้นโต๊ะตั่งนั่งกินรินสุรา
เอาใส่ปากเคี้ยวกินจนสิ้นขา
จะปรารถนาสิ่งไรทั้งไพร่นาย
นางสุวรรณมาลีก็ต้องเรียกผีเพื่อถามอาการของสามี

ความตอนนั้นก็กล่าวว่

นางพระยาว่ากระนั้นในวันนี้
ให้หาท้าวเจ้าสิงที่จริงใจ

จงลงผีได้ตามตามสงสัย
มาข้างในแต่งตั้งเครื่องสังเว

ทั้งเบ็ดไก่อบายศรีอาห็นเกล้า

เทพเจ้าจงเจริญเชิญเสวย

อ้อท้าวแมนแสนกลเป็นคนเคย

ร้องส่งเวยไล่ผีให้ตี โทน

เรื่องการทำเสน่ห์เป็นความเชื่อของคนไทยทุกยุคทุกสมัย สุนทรภู่บันทึกความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนี้ ไว้ ในพระอภัยมณีหลายตอนด้วยกัน เช่นตอนนางอุพาผกาทำเสน่ห์ให้สินสมุทรรัก กล่าวว่

แล้วนุ่งหม่มสมเป็นที่บุตรเือก

จุดเทียนเสกมนต์ตามความประสงค์

เป็นน้ำมันจันทน์ลูบทั่วรูปทรง

สุคนธ์ผงผัดผ่องละอองนวล

น้ำมันแก้วเววตาเจิมหน้าผาก

แล้วสีปากจิ้มแก้มแล้วแย้มสรวล

กระจกส่องลงเยียนเบือนกระบวน

ให้ย้วยวนแย้มยิ้มทำพริ้มพราย

คนในสมัยนั้นมีความเชื่อเรื่องความฝัน และโชคกลางอย่างแน่นแฟ้น สุนทรภู่ได้ถ่ายทอด

ความเชื่อในเรื่องเหล่านี้ ไว้ ในพระอภัยมณี เช่นนางสุวรรณมาลีฝันว่า

เห็นดวงแก้วสว่างอยู่กลางเกาะ

นางก็เหาะลอยลึบไปหยิบได้

สะดุ้งตื่นฝันกายเสียหายไป

เสียน้ำใจจาบัลย์ทุกวันคืน

ความฝันในครั้งนี้จะตรียายอย่างไรก็ต้องไปตามโพร

โพรรับจับยามตามโฉลก

อุษาโยคยามจันทร์เจ็ดชั้นฉาย

ลงกระดานหารคุณแล้วทูลนาย

ติ๊กบร่ายราวครึ่งพอดถึงกัน

ฝันว่าได้ ไปทะเลเพียงเร็วร้อน

จำจะจรจากไกลไอศวรรย์

แล้วขึ้นเกาะเหาะเหินเจริญครัน

จะลือลั่นโลกาทั้งธานี

ซึ่งชูช่วงดวงแก้วแววสว่าง

คือคู่สร้างพระชิตามารศรี

จะได้ชมสมสองครองบุรี

เป็นโมลี โลกาสถาพร

เมื่อตอนที่เมืองการเวกจะถูกฝ่ายลัทธิศาสดาเดกยับยีนก็มีดาวหางขึ้น และมีสิ่งบอกเหตุอื่น ๆ

ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้บ้านเมืองเกิดภัยพิบัติ กล่าวคือ

สังตสันพิณพาทย์ระนาดฆ้อง

สยดสยองเย็นเยียบเงิบกรุงศรี

ครันกลางวันควันมัวทัวบุรี

กลางคืนมีดาวหางเป็นลางเมือง

อากาศสิ้นครันครันเหมือนปืนก้อง

กาก็ร้องวาววาท้องฟ้าเหลือง

อุกาบาตผาดพุ่งแสงรุ่งเรือง

ตกกลางเมืองมีลางต่างต่างกัน

๓. การละเล่นต่าง ๆ ในสมัยของสุนทรภู่นั้นมีการละเล่นที่นิยมกันหลายอย่างเช่นการเล่น

เพลงเรือ การขับเสภา และการเล่นสะบ้า เป็นต้น ดังที่สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศภูเขาทองและนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า

มาจอตทำหน้าวัดพระเมรุข้าม
บ้างขึ้นล่องร้องรำเล่นสำราญ
บ้างจลลงผ้าป่าเสภาขับ
มีโคมรายแลอ่วมเหมือนสามเพ็ง
อ้ายลำหนึ่งครึ่งท่อนกลอนมันมาก
ไม่จบบทตลอดเดียวเหมือนเงี้ยว
และ

ทั้งหนูกลั่นนั้นคะนองจะลองทั้ง
ถ้าทั้งถูกลูกละบาทประกาศกัน
นางน้อยน้อยพลอยสนุกลุกขึ้นพร้อม
ใส่จรีตกริตกรายชายชำเลือง
ต่างหมายมุ่งตั้งตั้งทั้งหมากดิบ
ไม่มีถูกลูกตั้งตั้งทั้งทอย
ฉนั้นลอบสองสองลูกถูกจำหนับ
ร้องอยู่แล้วแก้วพืออยู่นี้

ในงานนมัสการพระพุทธบาทสมัยสุนทรภู่จะมีการละเล่นต่าง ๆ เช่น มวยปล้ำและละคร
คณะละครที่มีชื่อเสียงสมัยนั้นคือคณะของนายบุญยัง เรื่องที่นิยมเล่นคือเรื่องสุวรรณหงส์ ดังที่สุนทรภู่
เล่าไว้ในนิราศพระบาทว่า

พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง
มีละครคู่คนอลหม่าน
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เข้าไป
ตะวันบ้ายเข้าห้องก็ต้องหอก
บ้างฮาครีนยีนย็ดย้อดแอ
ละครหยุดคุดคุดด้วยมวยปล้ำ
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
ดีเข้าบับรับไปกสองมือปิด
กระหวัดหวัดหวัดหวาเสียงฮายือ

วิมอารามเรือเรียงเคียงขนาน
ทั้งเพลงการเกี่ยวแก๊กันแซ่เชิง
ระนาดรับร่วคล้ายกับนายเส็ง
เมื่อคราวแครงก็มีใครจะได้ดู
ช่วงยาวลากเลื้อยเจ้อยจนเหนื่อยหู
จนลูกคู่ขอทุเลว่าหาหวาน

บอกให้หญิงร่ำรับขยับหัน
เขารับหันเราก้ให้ใบละเฟื้อง
งามละม่อมมีแต่สาวล้วนขาวเหลือง
ขยับเยื้องข้มแยมแจลล์ลอย
เขาฉวยฉิบเฉยหน้าไม่ราถอย
พวกเพื่อนพลอยทั้งบ้างห่างเป็นวา
ถูกปุมบับปากกริตหวีคควา
พวกมอญมาโหน่แหออกแซ่ไป

หาบุญยังไปจลสองศลาสัย
กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
พี่เลี้ยงใส่ทอกยนต์ไว้บนแกล
ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เคียงกัน
ยีนประจำหมายสู้เป็นคู่ชัน
ตั้งประจัญจตจับกระหยับมือ
ประจบติดเตะฆางหมัดขว้างหวือ
คนคู่อ้อเออเอาสนั่นอึ้ง

มทรสพื่ออย่างหนึ่งที่นิยมมีเวลาฉลองการแต่งงานของเจ้านายก็คือโขน สุนทรภู่บันทึก
เรื่องการแสดงโขนไว้อย่างน่าฟังในพระอภัยมณีตอนสินสมุทรแต่งงานกับนางอรุณศรีมีว่า

ริมบ่อน้ำโขงโขงเมืองมัจฉา
 เป็นอินทร์องค์ทรงพระยาเอราวัณ
 บทพระลักษมณ์ศักดิ์ดาบ้องหน้าหงอน
 อินทรชิตฤทธิรงค์เอียวองค์เอียง
 ต้องพระลักษมณ์บ่อกอกพลัดศอก
 พวกลิงกลิ้งเกลื่อนลงกลางแปลง
 เฝียงกลองโยนโขงเมืองผลึกเล่น
 เล่นบุตรลพลค่าต้องจำจอง
 นายโรงว่าทำบททำศรดเศวรา
 สะอึกสะอื้นสิ้นเซ็ดชลนา

ชั้นเล่นชักกรอกเวียนเหาะเทียนหัน
 ค่อยชั้นคันศรศาสตร์พราหมณ์เมือง
 คนพากย์แทนท่าชะม้อยชดช้อยเสียด
 วางศรเปรี๊ยะเสียดดั่งกำลังแรง
 ต้องทำบททวยบุรุษดุจดุจดพระแสง
 พวกยักษ์แผลงพระโอศุโขมชกลอง
 ทำบทเป็นละครด้วยช่วยฉลอง
 ชั้นชาหยั่งนัยของยงนงน้าดา
 นังกอดเข้าคิดถึงแม่ชะงะง้า
 หึงร้องซ้ำปีเออวิเวกใจ

๔. การปกครองและสงคราม ได้กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยบุคลิกภาพของสุนทรภู่แล้วว่า ท่านได้พยายามตีแผ่และวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมของขุนนางอำมาตย์ที่ไม่ซื่อตรงไว้ในวรรณกรรมของท่านเสมอ บางครั้งก็กล่าวถึงตรงๆ เช่น ในนิราศสุพรรณ และ พระอภัยมณี บางครั้งก็เล่าเป็นนิทาน เช่น กาพย์พระไชยสุริยา เป็นต้น ดังนั้นทำให้สามารถเห็นสภาพของบ้านเมืองในเวลานั้นเป็นอย่างดี ส่วนสภาพของสงครามนั้น สุนทรภู่ได้บันทึกไว้อย่างน่ากลัวในพระอภัยมณีตอนเมืองการเวกถูกเผาว่า

ฝ่ายนายทัพรับสั่งให้ตั้งให้
 ต่างรีบเข้าอ่าวเมืองแน่นเนื่องไป
 พอททัพหลังลึงกายกมาถึง
 คนทั้งหลายหมายว่ามาโดยดี
 พอททัพหน้ามาถึงวังไม่ยังหยุด
 ตีกลองตีกรึกครึนป็นประกาย
 พวททัพหลังคังคับช่วยทัพหน้า
 เสียงฆางโฆงโพล่งพลุ่งไฟรุ่งเรือง
 บ้างฉวยคว่ำผ้าผ่อนแบกหมอนฟูก
 บ้างฉกฉานคลุกกลุกลัมไม่สมประดี
 นางแม่คำคว่าตุงกะบุงกะบะ
 ที่ผ้าผ่อนล่อนโล่งว้างโทองโทน

เฮโลโล่กำบันให้หวนไหว
 ไม่มีใครรบสู้หึงบุรี
 อึ้งคะนึ่งหนุนเข้าอ่าวกรุงศรี
 ยืนอยู่ที่ริมดลิ่งทั้งหญิงชาย
 ชั้นฝั่งจุดเพลิงไหม้เหมือนใจหาย
 พังหลายตึกกว้านเผาบ้านเมือง
 เที้ยวจุดไฟไหม้หลังคาติดฝาเผื่อง
 ชาวบ้านเมืองวุ่นว้างเป็นสิงคลี
 บ้างอุ้มลูกจูงหลานลนลานหนี
 บ้างพลัดพิพลัดน้องร้องตะโกน
 แบกกะทะโองอ่างกระถางกระโดน
 สะตูดุโดนเต็กผู้ใหญ่ชวักไขว่กัน

บ้างชอบของร้องไห้มุดไต้ถุน
 พวกฝรั่งลึงกาไล่ม่าพัน
 พวกผู้หญิงวิ่งบุกเที่ยวชุกช่อน
 บ้างหลบตัวกลัวเหลือเอาเสื้อคลุม
 พวกข้าศึกครึกครื้นยิงปืนใหญ่
 จะเกลียวแลไปทางไหนไฟลุกโผลง
 เสียงซังม้าลาร้องออกกองแซ่
 คนยิงต้นครันครันหนึ่ควันไฟ

ต่างว่าวุ่นววนเวียนนึ่งเทียนหัน
 สกตักันกลอกกลับไล่จับกุม
 บ้างชอกนอนหนี ไปอยู่ในหลุม
 บ้างมุดตุ่มลงแต่ตัวหัวโก้งโค้ง
 ไฟยิงไหม้มีดคลุ้มคลุ้มโขมง
 ดิดเรื่อนโรงโพงผางสว่างไป
 ฮุมแปร้นแปร่แซ่สนั่นวึ่งหวั่นไหว
 ไฟยิงไหม้ไปจนรอบขอบกำแพง

ง. ความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำสำนวนและการศึกษาภาษา

๑. ถ้อยคำสำนวน ในวรรณกรรมของสุนทรภู่หลายเรื่องมีถ้อยคำบางคำที่สุนทรภู่ชอบใช้ ซึ่งบางคำในปัจจุบันเลิกใช้ไปแล้ว บางคำก็มีใช้อยู่ เช่นคำว่า กำดัดแดด หมายถึง เวลาแดดกำลังร้อน ยาดา หมายถึง เป็นอาหารตา ชิงพลบ หมายถึง เวลาใกล้ค่ำ รวย หมายถึง เรื่อง กะโปเล หมายถึง กาบหมาก เกิน หมายถึง ผ่าน, เลย ระวัง หมายถึง ระวังมาก และปลาย หมายถึง เศษ เป็นต้น

ศัพท์ภาษาชวาเป็นศัพท์ที่สุนทรภู่ใช้มากในนิราศอิเหนา ซึ่งเท่ากับให้ความรู้เรื่องนี้แก่ผู้อ่าน ศัพท์เหล่านี้ได้แก่ สดามัน หมายถึง สวน บันจุเหรีจ หมายถึง โจรป่า กุหนุง หมายถึง ภูเขา ดุนาหงัน หมายถึง คู่หมั้น ดันหยง หมายถึง ดอกพิกุล บุหงา หมายถึง ดอกไม้ และ มะงุมมะงาหรา หมายถึง ท่องเที่ยวไปในป่า เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีศัพท์ภาษาเขมรบางคำ เช่น สลา หมายถึง หมาก และสดำ หมายถึง ขวา เป็นต้น

สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับที่มาของสำนวนบางสำนวน เช่น “ปากกัตตินธิบ” ว่า มาจากการทำมาหากินของชาวประมง (อันพวกเขาชาวประมงไม่หยิ่งหยิบ ล้วนดินถิบปากกัตติชัดเขมร—นิราศเมืองแกลง) และสำนวน “จงทองพองขน” ว่ามาจากกิริยาของลิง (คำโบราณท่านผูกถูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจงทองมันพองขน—นิราศเมืองแกลง) ดังนี้ เป็นต้น

๒. การศึกษาภาษา สุนทรภู่แต่งกาพย์พระไชยสุริยาขึ้นมา เพื่อเป็นตำราสำหรับการอ่านและเขียนภาษาไทยโดยแท้ จะเห็นว่าผู้ที่แต่งตำราภาษาไทยในสมัยหลัง เช่น พระยาตรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ก็ได้นำกาพย์พระไชยสุริยามาเป็นแบบเรียนในตอนสะกดตัวด้วย สุนทรภู่เริ่มเรื่องพระไชยสุริยาคำในมาตราแม่ ก. กา แล้วต่อด้วยแม่กน ซึ่งมีตัวสะกดในแม่กนทุกตัว (ยกเว้น พ.) คือ น. ร. ล. ญ. และ ณ. ต่อไปเป็นแม่กง แม่กค แม่กด แม่กบ แม่กม และ แม่เกย ตามลำดับ ในตอนท้ายสุนทรภู่ยังได้แสดงเจตนารมณ์ ในการแต่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งสั่งสอนผู้เรียนด้วยว่า

ภุมราการุณสุนทร
เด็กอ่อนอันเฝ้าว่าเรียน

ก. ข. ก. กา ว่าเวียน

อ่านเขียนผสมกมเกย

ระวังตัวกลักรูหนูเอ๋ย

กุเคยเซ็ดหลาบขวาบเขวียว

หันหวดปวตเสบแปลบเสียว

อย่าเทียวเล่นหลงจงจำ

บอกไว้ให้ทราบบาปกรรม

แนะนำให้เจ้าเอาบุญ

เดชะพระมหาการุณ

แบ่งบุญให้เราเจ้าเอ๋ย

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าพระไชยสุริยา เป็นเรื่องที่มีคุณค่าในการศึกษาภาษา ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่กุลบุตรกุลธิดาเป็นอย่างยิ่ง

จ. ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ วรรณกรรมของสุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริง และประโยชน์ของธรรมชาติหลายอย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ธรรมชาติของสัตว์ เช่น แมงดาตัวผู้จะต้องอาศัยแมงดาตัวเมียหากิน ถ้าจับแยกออกมันจะตาย เรื่องนี้สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

ในกระแสดแลลันแต่ไปิะล้อม

ไอ้คิดเห็นเอ็นดูหมู่แมงดา

เขาจับตัวผู้ทั้งไว้กลางน้ำ

พอเมียตายผ่ายผัวก็บวรัย

หึ่งห้อยมักจะชอบอาศัยอยู่ตามต้นลำพู

นิราศของท่านเสมอ เช่น ในนิราศวัดเจ้าฟ้า

ลำพูรายชายตลิ่งลันหึ่งห้อย

อร่ามเรืองเหลืองงามวามวามแวม

และ

ลำพูรายชายเลนลงเอนโอน

หึ่งห้อยจับบัววามอร่ามเหลือง

ไว้หวังสั่งสอน

หนูน้อยค่อยเพียร

ไม้เรียวเจียวห่วย

หยิกซ้ำซ้ำเขียว

เรียงเรียบเทียบท่า

ใครเห็นเป็นคุณ

ลงวนอ้อมโอบสกัดเอามัจฉา

ตัวเมียพาผัวลอยเที่ยวเล็มโคล

ระลอกซ้าสาตซัดให้ตดัษย์

ไอ้เหมือนใจที่พี่รักภักินี

ฉะนั้นสุนทรภู่จึงกล่าวถึงต้นลำพูและหึ่งห้อยไว้ใน

และนิราศเมืองเพชรกล่าวว่า

สว่างพร้อยพราวพรายขึ้นปลายแวม

กระจ่างแจ่มจับน้ำเห็นลำเรือ

วายุโยนยอดระย้าริมสาคร

ดูรุ่งเรืองรายจำรัสประภัสสร

นกกระจาบบมีสภาพความเป็นอยู่อย่างไร และมีวิธีทำรังอย่างไร สุนทรภู่เขียนบอกไว้ใน
นิราศวัดเจ้าฟ้าว่า

นกกระจาบบน้บทันตุดันดาษ
เหมือนไกรธซึ่งหึ่งหวงด้วยช่วงชิง
จับต้นไม้ โบกอกออกไม่รอด
ลมกระทั้งวังกระจายระบายโยน
บ้างคาบแชมแชมวังเหมือนตังสาน
จิกสะบัดจัดแจงสอดแซงชน
เมื่อสุนทรภู่เดินทางผ่านปากอ่าวแม่กลอง
ตามที่ท่านได้ทราบมา ดังปรากฏในนิราศเมืองเพชรว่า

ไอเอ็นดูปูไม่มีซึ่งศิระชะ
ไม่มีเลือดเชือดจะปะแต่มัน
แม้เมื่อยออกลอกคราบไปคาบเหยื่อ
ระวังคูดอยู่ประจำทุกคำเข้า
ถึงที่ผิวตัวออกพอลอกคราบ
จึงเกิดไซ้ไว้ผิวที่เยียวเยี้ย
สัตว์อีกชนิดหนึ่งที่สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของมันไว้อย่างน่าสนใจคือลิง ใน
นิราศเมืองเพชรท่านได้กล่าวถึงลิงไว้และต่อท้ายด้วยการกล่าวถึงแมงดาอีกครั้งหนึ่งว่า

เห็นฝูงลิงวิ่งตามกันสอสร
คนทั้งหลายชายหญิงทั้งให้ทาน
เวทนานาวร่อนน้อยน้อย
บ้างเกาะแม่แลโลดกระโดดปลิว
ไอ้พ่อแม่แต่ชั้นลิงไม้ทั้งบุตร
ที่ลูกอ่อนบื้อนนมนั่งชมเซย
แต่ลิงใหญ่อ้ายทะโมนมันโลนเหลือ
หึ่งลิงเผือกเทือกเถา มันเจ้าชู
ตลอดหลามตามตลิ่งลวันลิงโลน
ครันล้วงซุดสุดอย่างเอาหางยอน

เหมือนตลาดเหลือหูเพราะผู้หญิง
ชุมจริงจริงจิกโจดกระโดดโจน
ดูกรองกรอดเกรียมกรวยกรองกรวยไกรวัน
ตัวมันโหนหาคู่คอยชู้คน
สอดขานาญเห็นปล่อยเหมือนสร้อยสน
เปรียบเหมือนคนช่างสะตังรู้ตริงตรอง
ได้เห็นปูชุกชุม จึงได้กล่าวถึงธรรมชาติของปู

เท่าระกะก้อมโกงโมงโค้งชัน
เป็นเพศพันธุ์ไว้ผิวเพราะมัวเมา
เอามาเผื่อกรรยามเตตาเขา
อุดส่าห์เฝ้าพุ่มพักเพราะรักเมีย
เมียมันคาบคืบเนื้อกินเหยื่อเสีย
ยังแต่เมียเคลื่อนคล้อยชั้นลอยแพ

มากอยขอโภชนากระยาหาร
ต่างลนลานควาได้เอาไฟล่พลัว
กระจ็อยร่อยกระจิดริดจิดจิดจิว
ดูหอบหิวมิให้ถูกตัวลูกเลย
เพราะแสนสุดแสนทานิจจาเอ๊ย
กระไรเลยแลเห็นนำเอ็นดู
จนชาวเรือเมินหมดด้วยอดสู
ใครแลดูมันน้ก้มกัยกั้ว
อ้ายทะโมนนำหน้าเทียวควาปู
มันหนีบนอนร้องเกลือกเสือกหัวหู

เพื่อนเข้าครัวนำหลังออกพรั่งพรู
 ทั้งหอยแครงแมงตามันหาคล่อง
 ได้อ้อม้วนท้วนหมดไม่อดโซ
 ให้สามีขี้หลังเที่ยวผิงแผ่
 เขาจับเป็นเห็นสมเพชเวทนา
 ฝ่ายตัวผู้อยู่เดียวเที่ยวไม่รอด
 ต้องอดอยากจากเมียเสียน้ำใจ

ลากเอาปูออกมาได้อ้ายกะโต
 ฉีกกระตองกินไข่ มิใช่ ไข่
 ออกอ้อยไฉ่เอ็นดูหมู่แมงดา
 ตามหล้าแหล่งเลนเค็มเล็มภักษา
 ทั้งแมงดาผัวเสียเอาเมียไป
 เหมือนดาบอดมิได้แจ้งตำแหน่งไหน
 ก็บรรลัยแลกลาดตาชดา

๒. ยาสุมไพร สุนทรภู่ ได้ให้ความรู้เรื่องยาสุมไพรต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในป่าตามธรรมชาติ
 ว่าแต่ละชนิดมีคุณสมบัติใช้แก้ โรคอะไรได้บ้าง แสดงว่าสุนทรภู่มีความรู้ในเรื่องยาไทยพอสมควร
 ผู้อ่านจะพบรายละเอียดเรื่องนี้ ในนิราศสุพรรณ

กะทกรกกกกนากน้ำ
 ราชดัดสลัดโต
 พิษนาสน์พาดไฉน
 สะอึกสะอัมส้มเข้า
 มหาสดำคำไก่อตัน
 ทางตะเข้ในระภูศรี
 ชะเลียดเหมือดคนมี
 ลมบัววนหวนหอมฟุ้ง
 กายานก้านกิ่งช้อย
 คิดใครได้ส่าอาจ
 ยามไร้ไม่มีนาง
 สิ้นกลิ่นสิ้นสุขซ้ำ
 ชะลูดโลดโกรธเก้าค่า
 มะเดื่อตินขมันเควรีอ
 กรวันเกรวค่าเย็นเหนื่อ
 หวายตะมอยช้อยคล้า
 นามหันสันพร้าวผัก
 สหัสคุณสมุลแวง

ใจใคร
 ไข่เหน้า
 นากกกด กรดเอย
 ชิงช้าชาลี
 ทนดี
 ช่มกุ้ง
 สมอพิเภก เอกเอย
 เปลือกไม้ ไบยา
 ย้อยยาง
 อบน้ำ
 เสน่ห์ที่ น้อย
 โศกเศร้าเข้าเย็น
 ดาเชื้อ
 กรอบฟ้า
 หนอนตยาก ชากเอย
 ชลู่ชลื้อสมอไทย
 แพรแดง
 สวาดเอื้อง

สลดเสลาเหล่ากระเจียงแจง
หนุ่มหยุดชุดครบเขื่อง

กำจัด อัดเอย
ห่อผ้าละว้าสะพาย

คุณค่าทางค่านความคิด

วรรณกรรมทุกเรื่องของสุนทรภู่ให้คุณค่าทางด้านความคิด เพราะเหตุว่าสุนทรภู่ได้สอดแทรกข้อคิด ปรัชญา คติชีวิต และธรรมชาติของมนุษย์ไว้เสมอในรูปของสำนวน โวหาร และสุภาพิต ความคิดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่คมคายและเกือบไม่มีข้อใดเลยที่พ้นสมัย ยิ่งไปกว่านั้น ข้อคิดบางอย่างของท่านยังเป็นชนวนของความคิดที่ผุดผกแตกต่างกันออกไปอีกด้วย ยกตัวอย่างเช่น ข้อคิดที่ว่า “รู้อะไรไม่รู้รู้วิชา รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” ซึ่งเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันอย่างกว้างขวางตลอดมา ฉะนั้นการอ่านวรรณกรรมของสุนทรภู่นอกจากจะได้คุณค่าด้านอื่นดังกล่าวมาแล้วยังได้คุณค่าทางด้านส่งเสริมพลังความคิดอีกด้วย

เนื่องจากข้อคิดของสุนทรภู่มีอยู่มากมาย ไม่สามารถจะรวบรวมมาทั้งหมดได้จึงขอนำมาแต่เพียงบางตอนและจากวรรณกรรมบางเรื่องเท่านั้น ดังนี้

นิราศพระบาท

เจ้าของตารักหวานขึ้นป็นต้น	ระวังตนดินมีระมัดมัน
เหมือนคบคนคำหวานว่าคาญครัน	ถ้าปลั่งปลันเจ็บอกเหมือนตกลาด
เห็นเทพมีหนามลงรอน้ำ	เปรียบเหมือนคำคนพูดไม่อ่อนหวาน
เห็นกิ่งกีดมีดพร้าเขาราราน	ถึงหนามกรานก็ไม่เจ็บเหมือนเหน็บทรวง

นิราศภูเขาทอง

ไอ้สามัญผันแปรไม่แท้เที่ยง	เหมือนอย่างเยี่ยงชายหญิงทั้งวิสัย
นี้หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ	ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าพึงคิด
ถึงบางเตือไอ้มะเดื่อเหลือประหลาด	บังเกิดชาติแมลงหิวมีในไส้
เหมือนคนพาลหวานนอกย้อมขมใน	อุปไมยเหมือนมะเดื่อเหลือระอา
ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์	มีคนรักรสถ้อยอวยวจิต
แม้้นพูดชั่วตัวตายทำลายมิตร	จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา

นิราศวัดเจ้าฟ้า

ถึงบางพรหมพรหมมีอยู่สี่พักตร์	คนรู้จักแจ้งจิตทุกทิศา
ทุกวันนี้มีมนุษย์อยู่ธยา	เป็นร้อยหน้าพันหน้ายิ่งกว่าพรหม

อสุภกรรมฐานประหารเหตุ
อันอินทรีย์วิบัติอนัตตา
กลับหายกลัวมัวเมาไม่เข้าบ้าน
อันรูปเหมือนเรือนโรคให้โศกสบาย

นิวาสุพรรณ

คลองคดลดเลี้ยวลวัน
เกาะกระเรือรือ
คดคลองช่องแคบพอ
คนคดลดเลี้ยวลวัน

ชุนักฝักคบซ้อน
บอนสุพรรณนั้นแกง
บอนบางกอกดอกแสง
บอนปากยากจักแก้

เพลงยาวถวายโอวาท

หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก
อุตสาห์ตามตามประสงค์จ้านงใน
หนึ่งบรรดาข้าไทที่ใจซื่อ
หนึ่งคนมนตรีหลังข้างช้านาญ

เขาทำชอบปลอมให้น้ำใจขึ้น
ปรารภนาสารพัดในขัณฑี
คำบุราณท่านว่าเหล็กแข็งกระด้าง
จงทราบไว้ได้ละอองหึ่งสององค์

จะรักซึ่งทั้งสิ้นเพราะสิ้นพลอด
อันช่างปากยากที่จะมีใคร
จงโอบอ้อมถ่อมกตพระยศศักดิ์
ครันต่านักมักจะมีคิดรำพึง

อันข้าไทได้ฟังเขาจึงรัก
เขาหน่ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา

ทวนสังเวทว่าชีวังจะสังขาร
ที่บำชานี่แหละเหมือนกับเรือนตาย
พระนิพพานเพิ่มพูนไม่สูญหาย
แล้วต่างตายตามกันเป็นมันคง

หลักค่อ
ร่องน้ำ
พายถ่อ พ่อเอ๋ย
กว่าน้ำล้าคลอง

บอนแซง
อร้อยแท้
เหลือเหลือ แม่เอ๋ย
ไม่สิ้นสิ้นบอน

อย่าถือศักดิ์สนทนอาชฌมาสัย
จึงจักได้รู้รอบประกอบการ
จงนับถ่อมถ่อมศักดิ์สมัครสมาน
แม้พบพานผูกไว้เป็นไมตรี
จึงเริ่งรักแรงไม่แห่งหนี
เอาไมตรีแลงได้ตั้งใจจง
เอาเงินจ้างอ่อนตามความประสงค์
อุตสาห์ทรงสืบสร้างทางไมตรี
เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย
เขาชอบใช้ช่างมือออกก็อ้ออิง
ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
พอกำกึ่งกลางนั้นขยันนัก
แม้ถอยศักดิ์สนอันอาณาจักร
แต่วิชาช่วยกายจนวายปรารถน

อันไร้ตรวนพรวนพันมันไม่อยู่
มันผูกใจไว้ด้วยปากไม้จากองค์
อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก
มันเจ็บอันหมิ่นแสนจะแคลนคลาย

คงหนีผู้ซ่อนมุ่นในฝุ่นผง
อุตสาห์ทรงทราบแบบที่แบบคาย
แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ

โคบุตร

ใครเกิดมาถ้าจิตนั้นติดปราชฎี
เหมือนเขาสุเมรุมาศไม่พลาดพลั้ง
ถึงแสนลมที่จะหมายทำลายโลก
ใครเกิดจิตอิจจาเป็นสามัญ
ว่าญาติใครได้ตีเขามิทรัพย์สิน
ถึงรักแรงแข็งขันได้สัญญา

ย่อมหมายมาคชันตีเป็นที่ตั้ง
ใครชิงชิงเหมือนหนึ่งว่าพายุพาน
ไม่คลอนโยกหนักแน่นเป็นแก่นสาร
สันดานพาลผู้ใดทำกรรมอนันต์
ตัวแค้นกับเข็ญใจอย่าไปหา
อนาถแล้วไม่นับเขาอภัย

เหมือนกงเกวียนเวียนกรรมคู่ชู้ชาก กรรมวิบากนั้นก็ตรงอย่าสงสัย
ทำอย่างไรได้อย่างนั้นเห็นมันใจ เป็นเวรไปดั่งกับไม้กับขี้

อันมนุษย์สุดจะเชื่อมั่นเหลือปิด
เพราะแต่ค่าน้ำจิตคิดประจัญ
ใครหลงลันกินลูกยอกก็พอม้วย
คนทุกวันมันมีชื่อถือสัจจา

พูดสบถแล้วสะบัดไม้ขัดสน
ปากเป็นผลใจเป็นพาลเหลือมารยา
ต้องตายด้วยปากมนุษย์ที่มุสา
ผู้สัตว์บ้างก็ไม่ได้ใจลำพอง

ขุนช้างขุนแผน

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกข์โศกโรคคร้อนค้อยผ่อนปรน
รู้อะไรก็ไม่สู้รู้วิชา
จะเป็นข้าจอมอนรินทร์บ่เป็นนคร

ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
คงจะพันโทษทัณฑ์ไม่บรรลย์
ไปเบี่ยงหน้าเดิบใหญ่จะให้คุณ
อย่างนั้นนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ

ที่ไม่สู้รู้อะไรผู้ใหญ่เด็ก
เสียตระกูลสูญญาติบ่ประมาณ

มหาดเล็กสามพ่อต่อลูกหลาน
เพราะเกียจคร้านคร่ำคร่าเหมือนพริ้วมอญ

พระอภัยมณี

ที่รักกันสรรเสริญเจริญสัน
การทั้งหลายร้ายดีมิได้พัน

ที่ซึ่งนิทานแกลงทุกแห่งหน
จะกลัวคนครหาว่ากระไร

มีความรู้เกี่ยวกับตัวกลัวอะไร
อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก
โบราณว่าถ้าเหลือกำลังลาก
หลงอะไรจะเหมือนหลงทรงมนุษย์
อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ
ผัวยิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว
อันรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส
ครั้นระงับดับขันธสันดาน
แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด
มนุษย์นี้ที่รักก็มีสองสถาน
ที่พึงหนึ่งพึงได้แต่กายตน
ประเพณีจึงให้หลังหัก
จะเซ้ใหญ่ ไปถึงน้ำมีกำลัง
อันต้นร้ายปลายดี ไม่มี โทษ
จะเที่ยวปล้นคนกินเหมือนสิ้นแกน
อันดีชั่วตัวตายเมื่อภายหลัง
เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
ครั้นจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน
ถึงคืบที่มีผู้ว่าอยู่ได้
โบราณวาสีเทายังก้าวพลาด
ภุมรินบินเคล้าแม่เจ้าของ
อันน้ำตาลหวานวางไว้ข้างมด
จะดูว่าชีวิตก็ที่หาง
ถึงลูกลายห่างต้นหล่นกระเด็น

ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี
สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่างสงสัย
ให้ออกปากบอกแขกช่วยแบกหาม
ที่โศกสุดเศร้าแสนเส่นหา
รักษาสัตย์สู้ม้วยอยู่ด้วยผัว
อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ
ที่คฤหัสถ์ห่วงหาไม่แก่นสาว
ย่อมสาธารณเปื่อยเน่าเสียเปล่าตาย
มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ก็ไม่คิดเหมือนหนึ่งโน้นน้ำใจคน
บิตรมารตารักมักเป็นผล
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสือขังเข้าถึงดงก็คงร้าย
เป็นประโยชน์ยาวยืนอยู่หมั่นแสน
ถึงมาดแมนมีทรัพย์ก็อับอาย
ชื่อก็ยังคงอยู่ไม่รู้หาย
แต่น้ำผักต้มขมขมว่าหวาน
แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลือขมแล
แต่คืบใจอยู่ยากลำบากเหลือ
เป็นนักปราชญ์แล้วก็ยังรู้หลังผิด
ไม่ปกป้องดอกดวงจะร่วงหมด
มดจะอดได้หรือน้องตริกวัดรวงดู
จะดูนางคูแม่เหมือนแลเห็น
ก็จะเป็นเช่นเหล่าตามเผ่าพันธุ์

พระทรงฟังสั่งให้ทำคำประกาศ
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี
เหมือนคนตีมีครุซึ่งรูรอบ
ต้องคก้อับลือชื่อไม่ลือชา

นางรำภาว่าวิสัย ไตรตายค
เมื่อถึงคราวชาวบุรีนอยู่กินดี
เมื่อถึงคราวชาวนครจะรื้อนั้น
ไม่ถึงกรรมทำอย่างไรก็ไม่ตาย

จะสั่งสอนผ่อนปรนให้พ้นผิด
จะฆ่าฟันกันเองเกรงนินทา
เมื่อมือซ้ายฟันฟาดบาดมือขวา
ใครผลาญวงศ์พงศ์พันธุ์ให้อันตราย
วิสัยญาติพลาดพลึงเหมือนอย่างแผล
คนอื่นนั้นครั้นประมาทจึงขาดมิตร

พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรท่งเจ็ดสี
รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา
ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ชดยศฐา
ตั้งจินดาไว้เรือนก็เหมือนกัน

ย่อมเป็นศึกแล้วเป็นสุขทุกกรุงศรี
ก็ไม่มียุคเข็ญยอมเว้นวาย
จะป้องกันฉันทก็ไม่หาย
ถ้าถึงกรรมทำลายต้องวายปราณ

ตามจริตร่วมวงศ์เผ่าพงศ์
เหมือนมือขวาถือมีดกรัดมือซ้าย
ตัวต้องหยาแก่แผลจึงหาย
เหมือนมือซ้ายขาดตัววันไม่ควรคิด
มียาแก้แผลก็หายคลายสนิท
คือไม่ติดแตกห่างอย่างศิลา

จากตัวอย่างที่ยกมาทั้งหมดนี้ จะเห็นว่าข้อคิดของสุนทรภู่ นอกจากจะให้เห็นความเป็นไป
และธรรมชาติของมนุษย์แล้ว ข้อคิดเหล่านี้ยังเป็นสิ่งที่ช่วยปลอบใจคนได้เป็นอย่างดี ซึ่งบางทีสุนทร-
ภู่อาจจะใช้เป็นเครื่องปลอบใจตัวท่านเองมาแล้วก็ได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องนับว่าวรรณกรรมของสุนทรภู่มี
คุณค่าอย่างยิ่งทั้งด้านความงาม ความรู้ และความคิด ครบถ้วนทุกประการ

